< चतुर्थोऽङ्कः >

अभिज्ञानशाकुन्तलम्

(ABHIJÑĀNAŚĀKUNTALAM)

डॉ. वेद प्रकाश शास्त्री

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

चतुर्थोऽङ्कः

(ततः प्रविशतः कुसुमावचयमभिनयन्त्यौ सख्यौ।)

अनसूया—हला पिअंबदे! जइ वि गंधव्वेण विवाहविहिणा णिव्वुत्तकल्लाणा पिअसही सउंतला अणुरूवभत्तिभाइणी संवुत्ता, तहवि मे ण णिव्विदं हिअअं। **[हला प्रियंवदे! यद्यपि गान्धर्वेण विवाहविधिना निवृत्तकल्याणा प्रियसखी शकुन्तला अनुरूपभर्तृभागिनी संवृत्ता, तथापि मे न निर्वृत्तं हृदयम्।]**

प्रियंवदा—कहं विअ? **[कथमिव?]**

अनसूया—अज्ज सो राएसी इट्ठिपरिसमत्तीए इसिहिं विसज्जिदो अत्तणो णअरं पविसिअ अंतेउरसमागमादो इमं जणं सुमरेदि ण वेत्ति। **[अद्य स राजर्षिः इष्टिपरिसमाप्त्या ऋषिभिर्विसर्जितः आत्मनो नगरं प्रविश्य अन्तःपुरसमागमादिमं जनं स्मरति न वेति।]**

अस्मिन्नाटकेऽयमेवाङ्कः सर्वेष्वप्यङ्केषु श्रेष्ठतर इति माना: विद्वांसः कथयन्ति यत्—

'काव्येषु नाटकं रम्यं तत्राऽपि च शकुन्तलम्।
तत्र रम्यश्चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम्'॥

(ततः=तदनन्तरम्, प्रविशतः=आभ्यन्तरं प्रविशतः, कुसुमानामवचयं=वृक्षेभ्यः कुसुमचयनम्, अभिनयन्त्यौ=रूपयन्त्यौ, सख्यौ=अनसूया-प्रियंवदेति।)

अनसूया—हला प्रियंवदे=सखि प्रियंवदे! यद्यपि, गान्धर्वेण=वधूवरयोः परस्पराङ्गीकारपूर्वकेण, विवाहविधिना=परिणयानुष्ठानेन, निवृत्तं=निष्पन्नम्, कल्याणं=मङ्गलं, मनोरथसिद्धिः, यस्याः सा निवृत्तकल्याणा, प्रियसखी=अस्माकं प्रियसखी शकुन्तला, अनुरूपम्=योग्यम्, भर्त्तारं=पतिं, भजत इत्यनुरूपभर्तृभागिनी=योग्यपतिसङ्गता, संवृत्ता=जाता, तथापि, मे=मम, हृदयम्=चेतः, न निर्वृत्तम्=न सुस्थीभूतम्।

प्रियंवदा—कथमिव=न निर्वृत्तं ते हृदयम्?

अनसूया—अद्य=अस्मिन्नेव दिने, स राजर्षिः=दुष्यन्तः, इष्टिपरिसमाप्त्या=यागसमापनेन

(फूल चुनने का अभिनय करते हुए दोनों सखियों का प्रवेश)

अनसूया—सखी प्रियंवदा! यद्यपि प्रिय सखी शकुन्तला का गान्धर्व विवाह हो जाना अच्छा ही हुआ और उसने अपने अनुरूप पति भी पाया है तथापि मेरा मन प्रसन्न नहीं है।

प्रियंवदा—भला क्यों?

अनसूया—यज्ञ समाप्त हो जाने के कारण ऋषियों ने आज उन राजर्षि को आश्रम से

(Then enter the two friends gesticulating the gathering of flowers)

***Anasūyā*—**Dear Priyaṁvadā! Though I am comforted at the thought that Śakuntalā has become united with a worthy husband, her happiness being achieved by the Gandharva form of marriage, yet this much is to be thought about.

***Priyaṁvadā*—**How it is possible?

***Anasūyā*—**Having completed their sacrifice, dismissed

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

प्रियंवदा—एत्थ दाव वीसत्था होहि। णहि तादिसा आकिदिविसेसा गुणविरहिणो होंति। एत्तिअं उण चिंतणीअं, तादो तीत्थजात्तादो पडिणिउत्तो इमं वुत्तंतं सुणिअ ण आणे किं पडिवज्जिस्सदित्ति। [**अत्र तावत् विश्वस्ता भव। नहि तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरहिणो भवन्ति। एतावत् पुनश्चिन्तनीयम्, तातस्तीर्थयात्रातः प्रतिनिवृत्तः इमं वृत्तान्तं श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यत इति।**]

अनसूया—जधा मं पुच्छसि, तधा अभिमदं तादस्स। [**यथा मां पृच्छसि तथा अभिमतं तातस्य।**]

प्रियंवदा—कधं विअ? [**कथमिव?**]

हेतुना, ऋषिभिः=आश्रमवासिभिः, तपस्विभिः, विसर्जितः=राजधानीं गमनाय अनुज्ञातः, आत्मनः=स्वस्य, नगरं=पत्तनं, प्रविश्य=गत्वा, अन्तःपुरसमागमात्=अन्तःपुरस्थलीसम्भोगात्, इमं जनं=शकुन्तलाम्, स्मरति न वा=कार्याधिक्यतया विपुलान्तःपुरतया च स्मरिष्यति न वा इति।

प्रियंवदा—अत्र=अस्मिन् विषये (राज्ञः शकुन्तलास्मृतौ), तावत्, विश्वस्ता=निःसन्देहा भव, हि=यतः, तादृशाः=दुष्यन्तसदृशाः, आकृतिविशेषाः=सामुद्रिकोक्तलक्षणलंक्षिताः, गुण-विरहिणः=निर्गुणाः न भवन्ति; 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति' इति न्यायेन गुणानुरागिण एव भवन्ति। पुनः=किन्तु, एतावत्=एतत्, चिन्तनीयम्=विचारणीयम्, तातः=पिता कण्वः, तीर्थयात्रातः=तीर्थाटनतः, प्रतिनिवृत्तः=प्रत्यागतः सन्, इमं वृत्तान्तं=दुष्यन्तशकुन्तलायाः गान्धर्वविवाहम्, श्रुत्वा=आकर्ण्य, न जाने किं प्रतिपत्स्यते=किं कल्पयिष्यते।

अनसूया—यथा=यादृशं; मां पृच्छसि=मां जिज्ञास्यसे, तथा=तादृशं वृत्तमेव, तातस्य=पितुः कण्वस्य, अभिमतम्=सम्मतम्। दुष्यन्तशकुन्तलायाः परिणयः तातस्यानुमतमेवेति भावः।

प्रियंवदा—कथमिव=कथं तातस्याभिमतम्?

विदा कर दिया है। अब वे अपनी राजधानी में जाकर और अपनी रानियों से समागम के पश्चात् इस वनवासिनी शकुन्तला को स्मरण करते हैं या नहीं?

प्रियंवदा—तुम इस विपय में आश्वस्त रहो, क्योंकि उस प्रकार की आकृति-विशेष वाले व्यक्ति गुणहीन नहीं होते। पिता (कण्व) तीर्थयात्रा से लौट आये हैं, इस वृत्तान्त को सुनकर न जाने क्या सोचेंगे?

अनसूया—यदि मुझसे पूछो तो यह कार्य पिता के मनोनुकूल ही है।

प्रियंवदा—भला कैसे?

---

today by the ascetics, whether the royal sage having entered his capital, would remember or not our dear Śakuntalā, owing to his association with the ladies in the harem.

Priyaṁvadā—Be satisfied in this matter, because, distinguished characters are never without virtues (formed of them). But I do not know what father will now feel after hearing of this affair.

Anasūyā—So for as I am concerned, it will be approved of by him.

Priyaṁvadā—How possibly?

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अनसूया—अणुरूवस्स वरस्स हत्थे कण्णआ पडिवादणीअत्ति, अअं दाव पढमो कप्पो। तं जइदेव्वं संपादेदि, णं कअत्थो गुरुअणो। **[अनुरूपस्य वरस्य हस्ते कन्यका प्रतिपादनीयेति; अयं तावत् प्रथमं कल्पः। तं यदि दैवं सम्पादयति, ननु कृतार्थो गुरुजनः।]**

प्रियंवदा—एवण्णेदं। (पुष्पभाजनं विलोक्य) सहि! अवचिदाइं क्खु बलि-कम्मज्जत्ताइं कुसुमाइं। **[एवमेतत्। सखि! अवचितानि खलु बलिकर्मपर्याप्तानि कुसुमानि।]**

अनसूया—णं सउंतलाए वि सोहग्गदेवदाओ अच्चिदव्वाओ, ता अवराइं वि अवचिणुम्ह। **[ननु शकुन्तलाया अपि सौभाग्यदेवता अर्चितव्याः तदपराण्यपि अवचिनुवः।]**

प्रियंवदा—जुज्जदि। **[युज्यते।]** (इति तदेव कर्माभिनयतः)

अनसूया—अनुरूपस्य=योग्यस्य, वरस्य=वरणीयपुरुषस्य, हस्ते=करे, कन्यका= अप्राप्तयौवना बालिका, प्रतिपादनीया=समर्पणीया इति। तावत् अयमुपरोक्तः, प्रथमः=मुख्यः, कल्पः=विधिः (प्रथमसम्पादनीयकृत्योऽयमिति भावः), तम्=प्रथमं कल्पं, यदि, दैवं=भागधेयं, सम्पादयति=अनायासेन घटयति, नन्विति निश्चये, गुरुजनः=पुत्रादिः, कृतार्थः=कृतकृत्यः (अत एव तातो रुष्टो न भविष्यति अपितु तुष्ट एव भविष्यतीति)।

प्रियंवदा—एवमेतत्=यत्त्वया निश्चितं तत्तथ्यमेव। (पुष्पभाजनम्=पुष्पधारकं पात्रम्, विलोक्य=दृष्ट्वा) सखि! बलिकर्मपर्याप्तानि=पूजोपहारकर्मोपयुक्तानि, कुसुमानि=पुष्पाणि, अव-चितानि=लूनानि, खल्विति निश्चयेन।

अनसूया—नन्विति सम्बोधने, शकुन्तलाया अपि=अस्माकं प्रियसख्या अपि, सौभाग्य-देवता=भर्तृसुभगत्वसम्पादकदेवता (अपि), अर्चितव्याः=आराधयितव्याः, तद्=तस्मात्, अप-राण्यपि=अन्यान्यपि कुसुमानि, अवचिनुवः=लूनीवः।

अनसूया—'अनुरूप वर के हाथ में कन्या को सौंपना चाहिए' यह प्रथम कर्त्तव्य है। फिर यदि दैव स्वयं यह कार्य बना दे तो निश्चय ही गुरुजन स्वयं को कृतकृत्य ही मानेंगे।

प्रियंवदा—ऐसा ही है। **(फूलों की डलिया को देखकर)** सखी! पूजा के लिए पर्याप्त पुष्प चुन लिये हैं।

अनसूया—क्योंकि शकुन्तला के सौभाग्य-देवता की भी पूजा करनी है, अतः आओ शेष पुष्प भी चुन लें।

प्रियंवदा—ठीक है। **(उसी कर्म अर्थात् पुष्पचयन का अभिनय करती है)**

Anasūyā—That a daughter is to be given to a suitable and proper person—this is just the first aim. If fortune itself accomplishes that, why! the elders have their object fulfilled without effort.

Priyaṁvadā—It is so. *(Looking at the flower-basket)* Dear! we have gathered flowers enough for the offering.

Anasūyā—But, the deity that watches over the fortune of our dear friend Śakuntalā will have to be worshipped by us, so, let us gather the rest of flowers too.

Priyaṁvadā—Very well. *(They act doing the same)*

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

(नेपथ्ये) अयमहं भोः!

अनसूया—(कर्णं दत्त्वा) सहि। अदिधिणा विअ णिवेदिदं। [**सखि! अतिथिना इव निवेदितम्।**]

प्रियंवदा—णं उडए सण्णिहिदा सउंतला। [**ननु उटजे सन्निहिता शकुन्तला।**]

अनसूया—आं, अज्ज उण असण्णिहिदा हिअएण। तेन हि भोदु, एत्तिकेहिं कुसुमेहिं पओअणं। [**आम्, अद्य पुनरसन्निहिता हृदयेन। तेन हि भवतु, एतावद्भिः कुसुमैः प्रयोजनम्।**] (इति प्रस्थिते)

(पुनर्नेपथ्ये) आः, कथमतिथिं मां परिभवसि?

प्रियंवदा—युज्यते=उपयुक्तमेव त्वं भणसि। (इति=इत्थमुक्त्वा, तदेव=पुष्पावचय-रूपमेव, अभिनयतः=आङ्गिकव्यापारेण दर्शयतः।)

(नेपथ्ये=परोक्षे) भोः=तपस्विनः, अयमहम्=भवदतिथिः। (उटजद्वारमागम्यातिथ्यं परिग्रहीतुमिच्छतो दुर्वासस उक्तिरियम्।

अनसूया—(कर्णं दत्त्वा=आकर्ण्य) सखि! अतिथिना=आगन्तुकेन, इव=इति प्रतीतौ, निवेदितम्=विज्ञापितम्।

प्रियंवदा—ननु=इति सम्बोधने, उटजे=कुटीरे, सन्निहिता=उपस्थिता, शकुन्तला, सैव सपर्य्यां विधास्यतीति भावः।

अनसूया—आम्, आमिति स्मरणे, अद्य=अधुना, पुनरपि, हृदयेन असन्निहिता=हृदयशून्या (उटजगतशरीरा अपि भर्तृगतहृदया), तेन हि=उटजस्य जनशून्यत्वेनैव हेतुना, भवतु=अस्तु, एतावद्भिः=इयद्भिरेव, कुसुमैः=पुष्पैः, प्रयोजनम्=उद्देश्यम्, एतैरेव पुष्पैः प्रयोजनं सिद्धं भवत्वित्यर्थः। (इति प्रस्थिते=प्रस्थातुमारभेते)

(नेपथ्य में) ओ तपस्वियो! यह मैं हूँ (अर्थात् यहाँ आ पहुँचा हूँ)।

अनसूया—(कान देकर) सखी! जान पड़ता है यह किसी अतिथि ने कहा है।

प्रियंवदा—कुटिया में शकुन्तला है ही।

अनसूया—हाँ, है तो सही परन्तु मन से वहाँ नहीं है। इसलिए अब रहने दो, इतने ही फूलों से हमारा उद्देश्य पूरा हो जायेगा **(प्रस्थान)**।

(पुनः नेपथ्य में) ओह! तू कैसे मेरे जैसे अतिथि का निरादर करती है?

(Behind the scenes again) It is I—Hola.

Anasūyā—*(Listening)* It seems, as some guest announcing himself.

Priyaṁvadā—Well, Śakuntalā is near the cottage (she will attend him i.e. the guest).

Anasūyā—Ofcourse, though she is there, but not there with her heart today. Well, these flowers are enough to solve our purpose. *(They start away)*

(Behind the scenes again) Ah, thou that art disrespectful to a guest like me, who is a treasure house of penance.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा तपोनिधिं वेत्सि न मामुपस्थितम्।
स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन् कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतामिव॥ १॥

प्रियंवदा—हद्दी हद्दी! तं ज्जेव संवुत्तं, जं मए चिंतिदं। कस्सिंपि पूआरिहे अवरद्धा सुण्णहिअआ सउंतला। [**हा धिक् हा धिक्! तदेव संवृत्तम्, यन्मया चिन्तितम्। कस्मिन्नपि पूजार्हे अपराद्धा शून्यहृदया शकुन्तला।**]

अनसूया—(पुरोऽवलोक्य) ण क्खु जस्सिं कस्सिं पि, एसो दुब्बासा सुलहकोबो महेसी, तधा सविअ अविरलपादतुवराए गदीए पडिणिउत्तो। [**न खलु यस्मिन् कस्मिन्नपि, एष दुर्वासाः सुलभकोपो महर्षिः, तथा शप्त्वा अविरलपादत्वरया गत्या प्रतिनिवृत्तः।**]

(नेपथ्ये=परोक्षे, पुनः=भूयः) आः=इति कोपसूचकमव्ययम्, अतिथिम्=अभ्यागतम्, मां=दुर्वाससम्, कथं=कथमित्थं, परिभवसि=उपेक्षितवचनत्वान्नाद्रियसे?

अन्वयः—अनन्यमानसा (त्वम्) यं विचिन्तयति (सती) उपस्थितं तपोनिधिं मां न वेत्सि प्रमत्तः प्रथमं कृतां कथाम् इव सः बोधितः अपि सन् त्वां न स्मरिष्यति॥ १॥

विचिन्तयन्तीति। नास्ति अन्यस्मिन्=दुष्यन्तातिरिक्ते विषये, मानसं=मनः, यस्याः सा अनन्यमानसा, त्वम्, यम्=जनं, दुष्यन्तमिति यावत्, विचिन्तयन्ती=विशेषेण ध्यायन्ती सती, उपस्थितम्=उटजद्वारे समागतम्, तपोनिधिम्—तपांसि निधीयन्ते=धार्यन्तेऽस्मिन्निति तपोनिधिम्, मां=दुर्वाससम्, सुलभकोपमिति यावत्, न वेत्सि=नावगच्छसि, प्रमत्तः=प्रकृष्टो मत्तः, प्रथमं=पूर्वम्, कृताम्=अभिहिताम्, कथाम्=वाचमिव, सः=जनः, बोधितोऽपि=तत्तल्लिङ्गेन स्मारितोऽपि, त्वाम्=शकुन्तलाम्, न स्मरिष्यति=नानुभविष्यति। अत्र विचिन्तनादेरज्ञानादिहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम्, तपोनिधिमिति परिकरः, उत्तरार्द्धे पूर्णोपमा। वंशस्थविलं वृत्तम्॥ १॥

भावार्थः—यं चिन्तयति त्वं तपोनिधिं माम् अभ्युत्थानादिना न सत्करोषि, मत्शापात् सः बोधितोऽपि त्वां तथैव न स्मरिष्यति यथा प्रमत्तः प्रथमं कृतां कथां न स्मरति॥ १॥

प्रियंवदा—हा धिक् हा धिक्! इति निर्वेदविषादयोः, यन्मया चिन्तितम्=वितर्कितम्, तदेव=वितर्कितमेव, संवृत्तम्=सञ्जातम्। कस्मिन्नपि पूजार्हे=पूजनीये, अपराद्धा=कृतापराधा (पूज्यपूजोल्लङ्घनेति भावः), शून्यहृदया=हृदयरहिता, शकुन्तला=अस्माकं प्रियसखि।

अनन्य भाव से जिसका चिन्तन करती हुई तू मुझ तपोनिधि अतिथि को पहचान तक नहीं रही है, वह व्यक्ति बार-बार याद दिलाने पर भी तुझे उसी प्रकार भूल जायेगा जैसे कोई प्रमादी अपनी पहले कही हुई बात को भूल जाता है॥ १॥

प्रियंवदा—धिक्कार है, धिक्कार है! वही हुआ जो मैंने सोचा था। जान पड़ता है—किसी पूजनीय व्यक्ति के साथ शून्यहृदया शकुन्तला कोई अपराध कर बैठी है।

He on whom thou art meditating in the mind, regardless of every thing else, while thou perceivest not me, rich in penance, to have arrived as guest, will not remember thee, though reminded, like a drunken man the words previously spoken. (1)

***Priyaṁvadā*—**Alas! Alas! the same has happened, as I thought. The absent minded Śakuntalā has offended some person deserving worship.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

प्रियंवदा—को अण्णो हुदवदाओ पहवदि दहिदुं। ता गच्छ वाएसुं पडिअ णिउत्तावेहि। जाब से अहुं पि अग्घोदअं उपकंपेमि। **[कोऽन्यो हुतवहात् प्रभवति दग्धुम्। तद् गच्छ, पादयोः पतित्वा निवर्त्तय। यावदस्या अहमपि अर्घ्योदकमुपकल्पयामि।]**

अनसूया—तह। **[तथा।]** (इति निष्क्रान्ता)

प्रियंवदा—(पदान्तरे स्खलितं रूपयन्ती) अम्मो! आवे अक्खलिदीए गदीए परिब्भट्टं मे अग्गहत्थादो पुप्फभाअणं। **[अहो! आवेगस्खलितया गत्या परिभ्रष्टं मे अग्रहस्तात् पुष्पभाजनम्।]** (इति पुष्पावचयं रूपयति।)

अनसूया—(पुरः=अग्रतः, अवलोक्य=दृष्ट्वा, शप्तारं दुर्वाससं दृष्ट्वा) यस्मिन् कस्मिन्नपि= तुच्छजने, नैव अपराद्धा शकुन्तला। तर्हि कस्मिन्नित्यत्राह—एषः=पुरोगतः, सुलभकोपः—सुलभः= स्वाभाविकः, कोपो यस्य सः सुलभकोपः=स्वभावेनैव चण्डकोपः, महर्षिः=महामुनिः, दुर्वासाः= दुर्वासेति नामधेयः। तथा=पूर्वोक्तप्रकारेण, शप्त्वा=शापं दत्त्वा, अविरलपादत्वरया—अविरलाः= घनाः, पादाः=पादन्यासाः, यस्यां सा तथाभूता त्वरा यस्यां सा तया, गत्या=गमनेन, प्रतिनिवृत्तः= आश्रमात् पराङ्मुखो भूत्वा प्रस्थितः।

प्रियंवदा—हुतं=हव्यं, तस्य वहः, तस्मात् हुतवहात्=अग्रेः, अन्यः=अपरः, कः=पदार्थः, दग्धुं=ज्वालयितुम्, प्रभवति=प्रभुर्भवति, न कोऽपीत्यर्थः। यथा हुतवह एव क्षिप्रं दग्धुं प्रभवति तथैव अत्यल्पदोषादपि दुर्वासा एव शप्तुं प्रभवति इति भावः। तद्=तस्मात्, गच्छ दुर्वाससः समीपम्, पादयोः=चरणयोः, पतित्वा=दण्डवद् भूमौ पतित्वा, निवर्त्तय=शापपातनाद् रुणद्धि। यावद्= यावत्कालपर्यन्तम्, अहमपि अस्य कृते, अर्घ्योदकम्=सत्कारोपनयनम्, उपकल्पयामि=आहरामि।

अनसूया—तथा=त्वत्कथनानुसारमेव विधाष्यामि। (इति इत्युक्त्वा, निष्क्रान्ता=दुर्वाससं निवर्त्तयितुं निर्गता।)

अनसूया—**(सामने देखकर)** किसी ऐसे-वैसे के साथ नहीं, अपितु शीघ्र क्रुद्ध हो जाने वाले महर्षि दुर्वासा के साथ; (क्योंकि वे ही) उक्त प्रकार से शाप देकर शीघ्रतापूर्वक कदम बढ़ाते हुए यहाँ से गये हैं।

प्रियंवदा—अग्नि के सिवाय और कौन पदार्थ को जला सकता है ? अतः जाओ और उनके चरणों में गिरकर उन्हें लौटाओ। तब तक मैं भी उनके लिए अर्घ्यजल तैयार कर लेती हूँ।

अनसूया—ठीक है (जैसा तुम कह रही हो वैसा ही करूँगी) **(चली जाती है)**।

Anasūyā—(Looking forward) Not indeed any ordinary person. This is Durvāsā, the easily irritable great sage. Having cursed in that way he returned with a gait, quick, impetuous and difficult to be checked.

***Priyaṁvadā*—**Who else but fire is only able to burn. Go, and bowing at his feet, persuade him to return. Whilst I shall make ready the water for worship.

***Anasūyā*—**I will. *(Exit)*

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अनसूयां—(प्रविश्य) सहि! सरीरी विअ कोवो कस्स अणुणअं सो गेण्हदि। किंच उण सो अणुकंपिदो मए। [**सखि! शरीरीव कोपः कस्य अनुनयं स गृह्णाति। किञ्च पुनः स अनुकम्पितो मया।**]

प्रियंवदा—एदं ज्जेव तस्सिं बहुदरं। ता कधेहि कधं तए पसादिदो? [**एतदेव तस्मिन् बहुतरम्। तत् कथय कथं त्वया प्रसादितः ?**]

अनसूया—जदो णिउत्तिदुं ण इच्छदि, तदो पाएसुं पडिअ विण्णविदो मए—भअवं पढमं त्ति पेक्खिअ अविण्णाद-तवपहावस्स दुहिदिजणस्स अअं अवराहो भअदा

प्रियंवदा—(पदान्तरे=अर्घ्योदकमानेतुम् एकं पदं क्षिप्त्वा अपरपादन्यासे, स्खलितं= गतिवैलक्षण्यम्, रूपयन्ती=अभिनयद्वारा दर्शयन्ती) अहो इत्याश्चर्ये खेदे च, आवेगेन=त्वरया, स्खलितया=विपर्य्यस्तया, आवेगस्खलितया, गत्या=गमनेन, मे=मम, अग्रहस्तात्=कराग्रभागात्, परिभ्रष्टम्=स्खलितम्, पुष्पभाजनम्=पुष्पाधारभूतं पात्रम्। (इति=एवमुक्त्वा, पुष्पावचयम्=पुष्प- चयनम्, रूपयति।)

अनसूया—(प्रविश्य=रङ्गभूमौ समागत्य) सखि! शरीरी=मूर्त्तिमान्, कोपः=क्रोध इव, सः=दुर्वासाः, कस्यानुनयं=प्रार्थनावाक्यम्, गृह्णाति=स्वीकरोति, न कस्यापीत्यर्थः। किञ्च=तथापि, पुनः=भूयः, सः=दुर्वासाः, मया, अनुकम्पितः=प्रसादितः। अतिदुःसाध्यं मया साधितमिति भावः।

प्रियंवदा—एतदेव=अनुकम्पनमेव, तस्मिन्=प्रकृतिक्रूरे दुर्वाससि, बहुतरम्=अत्यधिक- मिति ज्ञेयम्। तत्=तस्मात्, कथय=ब्रूहि, कथं=केनोपायेन, त्वया=भवत्या, प्रसादितः=प्रसन्नता- मानीतः ?

अनसूया—यदा (सः), निवर्त्तितुम्=आश्रमं प्रत्यावर्त्तुम्, न इच्छति=न वाञ्छति, तदा= तर्हि, पादयोः=चरणयोः, पतित्वा, विज्ञापितः=निवेदितः, भगवन्! प्रथमम्=आद्यम्, इति प्रेक्ष्य=

प्रियंवदा—(**ठोकर खाकर गिर पड़ती है**) ओह! तेजी से चलने के कारण मेरी अँगुलियों से फूल की डलिया छूटकर गिर गई। (**यह कहकर फूल चुनने का अभिनय करती है।**)

अनसूया—(**प्रवेश कर**) मूर्तिमान् कोप जैसे वे दुर्वासा भला किसी की प्रार्थना सुन सकते हैं, परन्तु फिर भी मैंने उन्हें प्रसन्न कर ही लिया।

प्रियंवदा—उनमें इतना (परिवर्तन ला देना) ही बहुत है। अच्छा, बताओ तुमने उन्हें कैसे प्रसन्न किया ?

अनसूया—जब वे लौटने के लिए राजी न हुए तब मैंने उनके चरणों में गिरकर

Priyaṁvadā—*(She stumbles at the next step)* As I stumbled in my excitment, the flower basket fell down from my hands. *(She acts the gathering up of the flowers)*

Anasūyā—*(Entering)* Dear! whose entreaties would this ill-tampered person accept? Hence, I softened him a little.

Priyaṁvadā—Even that is a good deal for him. Please tell me how you pleased him.

Anasūyā—When he would not return, I prayed to him, fall-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

मरिसिदव्वो त्ति। [**यदा निवर्त्तितुं न इच्छति, तदा पादयोः पतित्वा विज्ञापितो मया—भगवन्! प्रथममिति प्रेक्ष्य अविज्ञाततपःप्रभावस्य दुहितृजनस्य अयमपराधो भवता मर्षयितव्य इति।**]

प्रियंवदा—तदो तदो? [**ततस्ततः?**]

अनसूया—तदो तेण भणिदं, ण मे वअणं अण्णधा भविदुं अरिहदि। किंतु आहरणाहिण्णाणदंसणेण से सावो णिउत्तिस्सदि त्ति मंतअंतज्जेव अंतरिदो। [**ततस्तेन भणितम्, न मे वचनमन्यथा भवितुमर्हति। किन्तु आभरणाभिज्ञानदर्शनेन अस्याः शापो निवर्त्तिष्यतीति मन्त्रयन्नेवान्तरितः।**]

प्रियंवदा—सक्कं दाणिं समास्ससिदुं। अत्थि तेण राएसिणा संपत्थिदेण अत्तणो णामांकिदं अंगुलीअअं सुमरणीअं त्ति सउंतलाए हत्थे सअं ज्जेव परिधाविदं। एसो ज्जेव तस्सिं

आद्यमपराधं इति मत्वा, न विज्ञातस्तपः प्रभावो येन तस्य अविज्ञाततपःप्रभावस्य=अविज्ञात-तपोमहिम्नः, दुहितृजनस्य=आत्मजातुल्यायाः शकुन्तलायाः, अयमपराधः=अवैधाचरणजनितो दोषः, त्वया=भवता, मर्षयितव्यः=क्षन्तव्यः (अविज्ञाततपःप्रभावाशकुन्तलाया 'एकोऽपराधः क्षन्तव्यः' इति न्यायेन भवताऽपि अयं मर्षयितव्य एव)।

प्रियंवदा—ततस्ततः=तदनन्तरं किमभूत्?

अनसूया—ततः=तदा, तेन=दुर्वाससा, भणितम्=कथितम्, मे=मम, वचनम्=कथनम्, अन्यथा=मिथ्या, भवितुं न अर्हति, किन्तु=तथापि, अभिज्ञायते अनेनेति अभिज्ञानम्=स्मारकम्, आभरणरूपं यदभिज्ञानं, तस्य दर्शनेन=अवलोकनेन, आभरणाभिज्ञानदर्शनेन, अस्याः=शकुन्तलायाः, शापः, निवर्त्तिष्यतीति=अपसारितो भविष्यतीति, इति=एवम्, मन्त्रयन्=कथयन् एव, अन्तरितः= अन्तर्हितः (अनेन दुर्वाससो योगप्रभावं दर्शितम्)।

प्रियंवदा—इदानीम्=सम्प्रति (शापान्तश्रवणे सतीत्यर्थः), समाश्वसितुम्=आश्वासयितुम्,

---

निवेदन किया—भगवन्! यह पहला ही अपराध है, यह विचार कर आपकी तपस्या के प्रभाव को न जानने वाली अपनी पुत्री तुल्य (शकुन्तला) के इस अपराध को आपको क्षमा कर ही देना चाहिए।

प्रियंवदा—तब क्या हुआ?

अनसूया—तब उन्होंने कहा—'मेरा कथन अन्यथा नहीं हो सकता। किन्तु किसी गहने को दिखाने से इसका शाप हट जायेगा' (अर्थात् उस समय उसका स्मरण हो आयेगा)। यह कहते-कहते ही वे अन्तर्धान हो गये।

प्रियंवदा—अब हम धैर्य धारण कर सकती हैं। राजर्षि दुष्यन्त आश्रम से विदा होते

---

ing down myself at his feet—"Sir!, considering it is the first time, this one offence of the daughter (i.e. Śakuntalā), who did not recognize the polency of penance, should be forgiven by your reverance."

Priyaṁvadā—Then, further?

Anasūyā—Then, while just saying this 'my word does not deserve to be otherwise; but the curse will cease at the sight of an ornament of recognition' he disappeared.

Priyaṁvadā—Now it is possible to take consolation. There

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

साहीणो उवाओ भविस्सदि। **[शक्यमिदानीं समाश्वसितुम्। अस्ति तेन राजर्षिणा सम्प्रस्थितेन आत्मनो नामाङ्कितमङ्गुलीयकं स्मरणीयमिति शकुन्तलाया हस्ते स्वयमेव परिधापितम्। एष एव तस्मिन् स्वाधीन उपायो भविष्यति।]**

अनूसया—सहि! एहि, देवकज्जं दाव से णिव्वत्तेह्मं। **[सखि! एहि, देवकार्यं तावदस्या निवर्त्तयावः।]** (इति परिक्रामतः)

प्रियंवदा—(अवलोक्य) अणसूए! पेक्ख दाव, वामहत्थविणिहिदवअणा आलिहिदा विव पिअसही तग्गदाए चिंताए अत्ताणं पि ण विभावेदि, किं उण आगंतुअं। **[अनसूये! प्रेक्षस्व तावत्, वामहस्तविनिहितवदना आलिखितेव प्रियसखी तद्गतया चिन्तया आत्मानमपि न विभावयति, किं पुनरागन्तुकम्।]**

शक्यमस्माभिरिति शेषः। अस्ति=विद्यते (तस्याः पार्श्वे), तेन राजर्षिणा=दुष्यन्तेन, सम्प्रस्थितेन= प्रस्थानसमये (प्रस्थातुमारब्धवता इत्याशयः), आत्मनः=स्वस्य, नामाङ्कितमङ्गुलीयकम्=नामाक्षरैः चिह्नितम् अङ्गुलीयकम्; स्मरणीयमिति=स्मरणाय हितमिति कृत्वा, शकुन्तलाया हस्ते=करे, स्वयमेव=आत्मनैव, परिधापितम्। एष एव=अङ्गुलीयकमेव, तस्मिन्=शापविमोचने, स्वाधीनः= आत्मायत्तः, उपायः=कौशलम्, भविष्यति।

अनसूया—सखि! एहि=आगच्छ, अस्याः=शकुन्तलायाः, देवकार्य्यम्=दैवानुकूलकरणाय करणीयं पूजनादिकम्, निवर्त्तयावः=समापयावः। (इति=एवमुक्त्वा, परिक्रामतः=पादक्षेपं कुरुतः, पर्णशालागमायेति भावः।)

प्रियंवदा—(अवलोक्य=दृष्ट्वा) अनसूये! तावत्, प्रेक्षस्व=अवलोकय, वामहस्ते=सव्य- पाणौ, विनिहतं=विन्यस्तं, वदनं यया सा वामहस्तविनिहितवदनाः=वामकरार्पितमुखमण्डला इत्यर्थः, आलिखितेव=चित्राङ्कितेव, प्रियसखी=शकुन्तला, तद्गतया=भर्तृगतया, चिन्तया, आत्मान-

---

समय अपने नाम की अँगूठी स्वयं शकुन्तला की अंगुली में अपना स्मरण कराने के लिए पहना गये थे। यही (अँगूठी) उसके अपने आधीन उपाय होगा अर्थात् उस अँगूठी को यथा- समय दिखाकर वह अपने शाप को हटा सकेगी।

अनसूया—सखी! चलो, इसका (शकुन्तला का) देवकार्य सम्पन्न करें। **(यह कहकर दोनों घूमती हैं।)**

प्रियंवदा—**(देखकर)** अनसूया! देखो, प्रिय सखी शकुन्तला बायें हाथ पर मुख टिकाये हुए चित्रलिखित की भाँति (स्थिर) बैठी है। अपने प्रिय के ध्यान में यह इस प्रकार

---

is a ring marked with his own name, fastened on Śakuntalā's finger as a souvenir by the royal sage himself when departed from the hermitage. In that ring Śakuntalā will have the remedy in her power.

Anasūyā—Dear, come. Let us just perform her worship of the deity. *(The both walk round)*

Priyaṁvadā—*(Looking)* Anasūyā! just see, our friend is as though drawn in a picture, with her face resting on her left hand.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अनसूया—हला! दोण्णं ज्जेव णो हिअए एसो बुत्तंतो चिट्ठदु। रक्खणीआ क्खु पहदिपेलवा पिअसही। [**हला! द्वयोरेवावयोर्हृदये एष वृत्तान्तस्तिष्ठतु। रक्षणीया खलु प्रकृतिपेलवा प्रियसखी।**]

प्रियंवदा—को दाव उष्णोदएण णोमालिअं सिंचदि? [**कस्तावदुष्णोदकेन नवमालिकां सिञ्चति?** (इत्युभे निष्क्रान्ते)।

(विष्कम्भकः)

(ततः प्रविशति सुप्तोत्थितः कण्वशिष्यः)

मपि=स्वमपि, न विभावयति=नावगच्छति, किम्पुनरागन्तुकम्=अतिथिम्, विभाव्यतीत्यनुषज्यते। आत्मविस्मृतया अनया कुटीरद्वारे समुपस्थितो दुर्वासा न विदित इत्यत्र नास्ति आश्चर्यलेशावसरः।

अनसूया—हला=सखि! आवयोः=उभयोरावयोः, द्वयोरेव हृदये=चेतसि, एषः=दुर्वास-सोऽभिसम्पातरूपः, वृत्तान्तः, तिष्ठतु=स्थिरीभवतु; एष वृत्तान्तः नान्यस्य कस्यचिद् वक्तव्य इत्यर्थः। प्रकृत्या=स्वभावेनैव, पेलवा=कोमला, प्रियसखी=शकुन्तला, रक्षणीया खलु=अवश्यमेव रक्षणीया। (यदि कर्णपरम्परया शकुन्तला इमं वृत्तान्तं श्रोष्यति तदा सा सद्य एव विनशिष्यतीति भावः।)

प्रियंवदा—तावत्, कः=पुरुष, उष्णोदकेन=तप्तवारिणा, नवमालिकां=तदाख्यां स्वभावतः कोमलां लतां, सिञ्चति=जलदानेन तर्पयति, न कोऽपीत्यर्थः। यथा उष्णोदकेन नवमालिकायाः सेचनं न सम्भवं तथैव शकुन्तलायाः सविधे एतद् वृत्तान्तकथनमपि नोचितम्। (इत्युभे=अनसूया-प्रियंवदे, निष्क्रान्ते=प्रस्थिते।)

(विष्कम्भकः)

(ततः=तदनन्तरम्, सुप्तोत्थितः—सुप्तं=स्वापः, तस्मादुत्थित इति सुप्तोत्थितः=प्रतिबुद्धः, कण्वशिष्यः=कण्वनामकमहर्षेः शिष्यः, प्रविशति=रङ्गे समायाति।)

डूबी हुई है कि इसे स्वयं अपना ही ध्यान नहीं है, फिर भला आगन्तुक के विषय में कैसे जानेगी?

अनसूया—सखी! यह (शाप विषयक) वृत्तान्त हम दोनों के हृदयों तक ही रहना चाहिए; क्योंकि स्वभावतः कोमल शकुन्तला के जीवन को तो हमें बचाना ही है।

प्रियंवदा—भला कौन उष्ण जल से नवमालिका की बेल को सींचना चाहेगा? **(दोनों का प्रस्थान।)**

(विष्कम्भक)

Owing to her obsession with her husband she is not conscious of even herself, what then of a guest.

Anasūyā—Dear, let this incident rest in the heart of us two only. Because, our dear friend, who is very delicate by nature, should indeed be protected.

Priyaṁvadā—Who possibly would sprinkle the Navamā-likā with hot water? *(Both went out)*

(End of the Prelude)

(Then enter a pupil who has risen from sleep)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शिष्यः—वेलोपलक्षणार्थमादिष्टोऽस्मि तत्रभवता प्रवासात् प्रतिनिवृत्तेन कण्वेन। तत् प्रकाशं निर्गत्यावलोकयामि कियदवशिष्टं रजन्या इति। (परिक्रम्यावलोक्य च) हन्त! प्रभाता रजनी। तथाहि—

यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीनामाविष्कृतोऽरुणपुरःसर एकतोऽर्कः।
तेजोद्वयस्य युगपद्व्यसनोदयाभ्यां लोको नियम्यत इवैष दशान्तरेषु॥ २॥

शिष्यः—प्रवासात्=सोमतीर्थात्, प्रतिनिवृत्तेन=प्रत्यागतेन, तत्रभवता=पूज्येन, कण्वेन= तन्नामकुलपतिना, वेलायाः=होमसमयस्य, उपलक्षणम्=अश्विन्यादिताराभिरुपलक्ष्य ज्ञानम्, आदिष्टोऽस्मि=आज्ञप्तोऽस्मि। तत्=तस्मात्, प्रकाशम्=उटजाद्बहिर्भागम्, निर्गत्य=निष्क्रम्य, रजन्याः=रात्रेः, कियदवशिष्टम्=कियत्कालं शेषोऽस्तीत्यवलोकयामि (विलम्बे तु धर्मकर्म-कालातिक्रमे महानपराधो भवेदिति भावः)। (परिक्रम्य=अग्रे कतिपयैः पदैः सञ्चर्य, अवलोक्य= दिशो नक्षत्राणि च विलोक्य) हन्त=इति हर्षे, प्रभाता=प्रभातप्राया, रजनी=रात्री, रजनी प्रभाते परिणता इति। तथाहि=यतः—

अन्वयः—ओषधीनां पतिः एकतः अस्तशिखरं याति, तथा अरुणपुरःसरः अर्कः एकतः आविष्कृतः तेजोद्वयस्य युगपत् व्यसनोदयाभ्याम् एषः लोकः दशान्तरेषु नियम्यते एव॥ २॥

यातीति। ओषधीनां=तृणज्योतिर्लतानां, पतिः=प्रभुः चन्द्रः, एकतः=एकस्यां दिशि (पश्चिमदिग्भागे), अस्तस्य=अस्ताचलस्य, शिखरम्=चूडाम्, अस्तशिखरम्, याति=गच्छति, तथा अरुणः= अनूरुः, पुरःसरः=अग्रगामी, यस्य सः अरुणपुरःसरः, अर्क=सूर्यः, एकतः=एकस्यां दिशि, पूर्वदिग्भागे इत्यर्थः, आविष्कृतः=प्रादुर्भूतः, तेजोद्वयस्य=चन्द्र-सूर्ययोरित्यर्थः, युगपत्= एकदा,

---

(इसके पश्चात् सोकर उठे हुए कण्व के शिष्य का प्रवेश)

शिष्य—प्रवास से लौटे हुए पूज्य कण्व ने समयावधारण के लिए मुझे आज्ञा दी है, अतः बाहर जाकर देखूँ कि रात कितनी बाकी है। **(चलकर और देखकर)** ओह! रात प्रभात में बदल गई है (रात बीत गई है), क्योंकि—

एक ओर चन्द्रमा उदय हो रहा है और दूसरी ओर सूर्य अरुण को आगे कर प्रकाशित (उदय) हो रहा है। एक ही समय में दो तेजों का उदय और अस्त मानो विश्व को इस बात का ज्ञान कराते हैं कि कोई स्थिति सदा एक समान नहीं रहती। अर्थात् दो तेजों का एक ही समय में उदय और अस्त होना किसी अवस्था-विशेष की अनित्यता का परिज्ञान अथवा ईश्वरीय नियम की प्रतीति कराते हैं॥ २॥

Pupil—I am commanded by his reverence Kaṇva, who has returned from his piligrimage, to assertain the time. Going out into the open air, I shall just observe as to how much of the night remains. *(Going round and observing)* Oh! it is dawn. For—

On one side the lord of the herbs (the moon) descends to the peak of the setting mountain; on the other rises the sun, who has manifested Aruṇa, his foreruńner. By the simultaneous fall and rise of the two luminaries, the world is as though instructed in the various changes of its condition. (2)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अपि च—

अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुद्वतीयं दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा।
इष्टप्रवासजनितान्यबलाजनेन दुःखानि नूनमतिमात्रदुरुद्वहानि॥ ३॥

समानकाले एव, व्यसनोदयाभ्याम्=अस्तोदयाभ्याम् (विपत्सम्पद्भ्याञ्च), एषः लोकः=भुवनः (सर्वोऽपि जनः), दशान्तरेषु=सुखदुःखात्मकावस्थाविशेषेषु, नियम्यते एव=शिक्ष्यत एव। अत्र यथासंख्या दृष्टान्तश्चालङ्कारौ, वसन्ततिलकं वृत्तम्॥ २॥

भावार्थः—चन्द्रार्कौ स्वकीयास्तोदयाभ्यां सूचयतः यत् सर्वेषामेवेत्थं क्षयोदयौ स्तः। न कोऽप्यत्र बहुकालस्थायीति। स्वस्वसम्पत्तिविपत्तिदशायां हर्षशोकाभ्यां वैवश्यं मा भूदिति चन्द्रार्काभ्यां सूच्यत एवेति भावः॥ २॥

अपि च=अन्यच्च—

अन्वयः—शशिनि अन्तर्हिते संस्मरणीयशोभा सैव इयं कुमुद्वती दृष्टिं न नन्दयति। (तथाहि) नूनम् अबलाजनेन इष्टप्रवासजनितानि दुःखानि अतिमात्रं दुरुद्वहानि॥ ३॥

अन्तरिति। शशिनि=चन्द्रमसि, अन्तर्हिते=अन्तर्धानं गते, संस्मरणीया=सम्यक् स्मरणार्हा, शोभा=सौन्दर्यं, यस्याः सा संस्मरणीयशोभा=विनष्टकान्तिः, सैव=या पूर्वं कुसुमादयासीत् उत सुमनसम्पद्वैशिष्ट्याद् दर्शनीयशोभाऽऽसीत् सैव, इयं कुमुद्वती=कुमुदिनी, दृष्टिं=नेत्रं, न नन्दयति=न प्रीणयति। (तथाहि) नूनम्=निश्चितम्, अबलाजनेन=नारीजनेन (जनशब्देन जातिमात्रस्य ग्रहणम्), इष्टस्य=भर्तुः (वल्लभस्य), प्रवासेन=देशान्तरगमनेन, जनितानि=उत्पादितानि, इष्टप्रवासजनितानि, दुःखानि, अतिमात्रम्=अत्यन्तमेव, दुरुद्वहानि=दुःसहानि भवन्तीति शेषः। अत्र केचित् कौ=पृथिव्यां मुद्वती=हर्षयुक्ता, सैव=शकुन्तला एव, शशिनि=लक्षणया चन्द्रसदृशे, अथवा चन्द्रवंशोद्भवत्वात् शशिनि=दुष्यन्ते, अन्तर्हिते=असन्निहिते, सति, संस्मरणीयशोभा=विरहपीडया विगतकान्तिः, दृष्टिं न नन्दयति=प्रीणयति। अत्र पूर्वार्धे समासोक्तिः, उत्तरार्द्धे तु काव्यलिङ्गम्, इत्येतेषाम् अङ्गाङ्गिभावेन साङ्कर्यम्। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥ ३॥

भावार्थः—शशिनि अन्तर्हिते संस्मरणीयशोभा कुमुद्वती या पूर्वं विकसितकुसुमा, दर्शनीयशोभाऽऽसीत्, सैव अधुना दृष्टिं न प्रीणयति। अबलाजनेन इष्टप्रवासजनितानि दुःखानि अत्यन्तमेव दुःसहानि भवन्ति अत एव चन्द्रवंशीयदुष्यन्ते असन्निहिते सति संस्मरणीयशोभा शकुन्तलापि इदानीं दृष्टिं न नन्दयति॥ ३॥

और भी—चन्द्रमा के अस्त हो जाने से कुमुदिनी का वह सौन्दर्य जो चन्द्र की विद्यमानता में अतीव आह्लादक था—अब मात्र स्मरण करने की वस्तु रह गया है और अब वह नेत्रों को आनन्दित नहीं करती। वस्तुतः अपने प्रिय के विरह का दुःख स्त्रियों के लिए निश्चय ही अतीव दुःखदायी होता है॥ ३॥

Moreover—

The moon having disappeared, the same lotus-plant, whose beauty has now become an object of memory only, no longer pleases my sight. The sorrows of women, produced by the separation of loved persons, are indeed, beyond measure, very hard to bear. (3)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अपि च—

कर्कन्धूनामुपरि तुहिनं रञ्जयत्यग्रसन्ध्या
दार्भं मुञ्चत्युटजपटलं वीतनिद्रो मयूरः।
वेदिप्रान्तात् खुरविलिखितादुत्थितश्चैष सद्यः
पश्चादुच्चैर्भवति हरिणः स्वाङ्गमायच्छमानः॥ ४॥

अपि च=किञ्च—

अन्वयः—अग्रसन्ध्या कर्कन्धूनाम् उपरि (पतित्वा स्थितमिति शेषः) तुहिनं रञ्जयति, (तथा) वीतनिद्रः मयूरः दार्भम् उटजपटलं मुञ्चति। (तथा) खुरविलिखितात् वेदिप्रान्तात् उत्थितः एषः हरिणश्च सद्यः स्वाङ्गम् आयच्छमानः पश्चात् उच्चः भवति॥ ४॥

कर्कन्धूनामिति। अग्रा चासौ सन्ध्येति अग्रसन्ध्या=प्रातःसन्ध्या, कर्कन्धूनाम्=बदरीणाम् (तत्पत्राणामित्यर्थः), उपरि=पतित्वा स्थितम्, तुहिनम्=हिमम्, रञ्जयति=स्वकीयरक्तवर्णत्वेन सरागीक्रोति, तथा—वीता=विगता, निद्रा यस्य सः वीतनिद्रः, मयूरः, दार्भं=दर्भैः=कुशैर्निर्मितम्, उटजस्य=पर्णशालायाः, पटलम्=आच्छादनं, उटजपटलं, मुञ्चति=त्यजति। प्रभातागमनमवलोक्य उटजपटलं परित्यज्य भूमिमवरोहति। तथा खुरविलिखितात्=अल्पखनितात् (निद्रितदशायां क्षुण्णात्), वेदिप्रान्तात्=वेदिपरिसरप्रान्तदेशात्, उत्थितः एष हरिणश्च, सद्यः=तत्कालम्, उत्थानक्षणे एव, स्वाङ्गं=निजशरीरावयवम्, आयच्छमानः=प्रसारयन् सन्, पश्चात्=तदनन्तरम् (अपरकाय-प्रदेशे), उच्चः=दीर्घदेहो भवति। अत्र स्वभावोक्तिः उत्तरार्द्धे, प्रथमार्द्धे तु तद्गुणालङ्कारः, मन्दाक्रान्ता वृत्तम्॥ ४॥

भावार्थः—प्रभाते प्रातःकालीनसन्ध्या बदरीणामुपरिस्थितं हिमं रञ्जयति, वीतनिद्रमयूरः कुशनिर्मितमुटजाच्छादनं परित्यज्य भूमिमवरोहति तथा निद्रितदशायां क्षुण्णात् वेदिपरिसरप्रान्तदेशात् उत्थित एष हरिणश्च उत्थानक्षणे एव स्वकीयशरीरावयं प्रसारयन् सन् पश्चात् उच्चैर्भवति। एभिर्लक्षणैर्ज्ञायते यत् प्रभाता रजनी इति पूर्वेण सहान्वयः॥ ४॥

इसके अतिरिक्त भी—

प्रातःकालीन सन्ध्या बेर की पत्तियों पर पड़ी हुई ओस की बूँदों को अपने रंग में रंग रही है। मयूर जागकर कुशनिर्मित कुटीर की छत से नीचे उतर आया है और यह हरिण भी अपने खुर से खुदी हुई वेदी के पार्श्वभाग से उठकर तथा तत्काल अपने अङ्गों को बढ़ाकर (अंगड़ाई लेकर) फिर खड़ा हो रहा है॥ ४॥

And also—

The dawn dying the drops of mist, fallen on the leaves of the jujube tree. The awakened peacock getting down from the roof of cottage made of kuśa grass and the deer also, rising up from the earth anointed with his own hoof or from the nearor portion of an altar which is anointed with his own hoof immediately extending the limbs of his body and then elevating as it is (all these show that the dawn has come) (4)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अपि च—

पादन्यासं क्षितिधरगुरोर्मूर्ध्नि कृत्वा सुमेरोः
क्रान्तं येन क्षयिततमसा मध्यमं धाम विष्णोः।
सोऽयं चन्द्रः पतति गगनादल्पशेषैर्मयूखै-
रत्यारूढिर्भवति महतामप्यपभ्रंशनिष्ठा॥ ५॥

अनसूया—(अपटीक्षेपेण प्रविश्य) एव्वं णाम विसअपरम्मुहस्स जणस्स ण णिपडिदं, जधा तेण रण्णा सउंतलाए अणज्जं आचरिदं त्ति। **[एवं नाम विषयपराङ्मुखस्य जनस्य न निपतितम्, यथा तेन राज्ञा शकुन्तलायामनार्यमाचरितमिति।]**

अन्वयः—क्षयिततमसा येन क्षितिधरगुरोः सुमेरोः मूर्ध्नि पादन्यासं कृत्वा विष्णोः मध्यमं धाम क्रान्तम् अयं च चन्द्रः अल्पशेषैः मयूखैः गगनात् पतति। (तथाहि) महतामपि अत्यारूढिः अपभ्रंशनिष्ठा भवति॥ ५॥

पादेति। क्षयितानि=विनाशितानि, तमांसि=तिमिराणि शत्रुसैन्यानि च येन, तेन क्षयित-तमसा, येन=चन्द्रेण केनचित् राज्ञा वा, क्षितिं धरतीति क्षितिधरः, क्षितिधरेषु=पर्वतेषु राजसु च, गुरोः=श्रेष्ठस्य प्रभावशालिनश्च, क्षितिधरगुरोः, सुमेरोः=तन्नामकपर्वतस्य कस्यचित् राज्ञश्च मूर्ध्नि=मस्तके शिखरे च, पादन्यासं=किरणपातं चरणनिक्षेपञ्च, कृत्वा=विधाय, विष्णोः=त्रिविक्रमस्य तद्वत् प्रभावशालिनः नृपतिविशेषस्य च, मध्यमं धाम=मध्यमविक्रमाक्रान्तं गगनं, राजधानीमध्यस्थित-मन्तःपुरभवनञ्च, क्रान्तम्=व्याप्तम्, स्वायत्तीकृतञ्च, अयं=पुरःस्थितः, स चन्द्रः=रजनीशः, अल्पाः शेषाः येषां तैः अल्पशेषैः=अल्पमात्रावशिष्टः, मयूखैः=किरणैः, गगनात्= आकाशात् स्वस्थानात् च, पतति=अस्तं याति, भ्रश्यति च। तथाहि—महतामपि=उन्नतानामपि जनानाम्, अत्यारूढिः= दूरारोहणम्, अपभ्रंशः=पतनमेव, निष्ठा=अन्तःदशा, यस्याः सा अपभ्रंशनिष्ठा भवति। न कोऽपि चिरावस्थानाय भवतीति भावः। अत्र समासोक्तिरलङ्कारः। मन्दाक्रान्ता वृत्तम्॥ ५॥

भावार्थः—क्षयिततमसा येन चन्द्रेण पर्वतश्रेष्ठस्य सुमेरोः पर्वतस्य मूर्ध्नि पादन्यासं कृत्वा विष्णोः मध्यमविक्रमाक्रान्तं गगनं क्रान्तं सैवायं चन्द्रः, अल्पशेषैर्मयूखैः गगनात् पतति अस्तं याति। तथाहि–उन्नतानामपि जनानां दूरारोहणम् अपभ्रंशनिष्ठा (पतनमेव अन्तःदशा) भवति। अत्युच्छ्रितो न कोऽपि चिरावस्थानाय भवतीति भावः॥ ५॥

जिसने अन्धकार को नष्ट कर पर्वतश्रेष्ठ सुमेरु के शिखर पर अपनी किरणें डालकर सारे आकाश पर अधिकार जमा लिया था, वही चन्द्रमा अब अपनी थोड़ी-सी किरणों के साथ आकाश से गिर रहे हैं। प्रायः बड़े व्यक्ति भी जब उन्नति के शिखर पर पहुँच जाते हैं तब उनका भी पतन होता ही है॥ ५॥

अनसूया—(बिना परदा हटाये—प्रविष्ट होकर) एक विषय से निवृत्त व्यक्ति के

The moon, who occupied the whole sky, by throwing its rays on the peak of great mountain Sumeru, now falling down with its remaining few rays. Even the greatone's when they reach to the hight of their progress, then the fall takes place in their life too, for it is but natural. (5)

Anasūyā—(Without removing curtain, entering) The person

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शिष्यः—यावदुपस्थितां होमवेलां गुरवे निवेदयामि। (इति निष्क्रान्तः)

अनसूया—णं पहादा रअणी। ता सिग्घं सअणं परिच्चआमि। अथवा लहु लहु उत्थिदावि किं करिस्सं, ण मे उइदेसु पदाहकरणीएषु हत्थपाआ प्पसरंति। कामो दाणिं सकामो भोदु। जेण असच्चसंधे जणे पिअसही सुद्धहिअआ पदं कारिदा। [**ननु प्रभाता रजनी। तत् शीघ्रं शयनं परित्यजामि। अथवा लघु लघु उत्थितापि किं करिष्यामि। न मे उचितेषु प्रभात-करणीयेषु हस्तपादं प्रसरति। काम इदानीं सकामो भवतु, येन असत्यसन्धे जने प्रियसखी शुद्धहृदया पदं कारिता।**

अनसूया—(अपटीक्षेपेण=जवनिकामनपसार्य, प्रविश्य=प्रवेशं विधाय) नाम=इति दुष्यन्तकुत्सने, विषयपराङ्मुखस्य—विषयाः=इन्द्रियेभ्यः भोक्तव्या अर्थाः, तेभ्यः पराङ्मुखस्य= विमुखस्य, जनस्य=मादृशस्य तापसजनस्य, सम्बन्धे, एवम्=इत्थं सदाचरणम्, इत्थं दुःखं वा, न निपतितम्=कदाचिदपि नोपस्थितम्, यथा=येन रूपेण, तेन राज्ञा दुष्यन्तेन, अनार्य्यम्=निन्द्यम्, आचरितम्=अनुष्ठितम्। (यतः स तथा प्रतिज्ञाय स्वान्तःपुरं प्राप्यैनां न स्मरति।)

शिष्यः—(स्वकर्त्तव्यं विचार्य शिष्यः कथयति) यावदित्यवधारणे, होमवेलां=होमवेला उपस्थितेति, गुरवे=कण्वे, निवेदयामि। (इति=एवमुक्त्वा, निष्क्रान्तः=निर्गतः)

अनसूया—नन्विति निश्चयेन, प्रकृष्टं भातं=प्रकाशः, यस्याःसा प्रभाता=अल्पावशेषा, रजनी=रात्रिः, तत्=तस्मात् प्रभातत्वेनैव हेतुना, शीघ्रम्=त्वरितमेव, शय्यतेऽस्मिन्निति शयनं=शय्याम्, परित्यजामि। अथवा—लघु-लघु=शीघ्रम्, उत्थितापि=शयनादुत्थितापि, किं करिष्यामि= असामर्थ्याद्धेतोः न किमपि करिष्यामि। (यतः) मे=मम, उचितेषु=अभ्यस्तेषु, प्रभातकरणीयेषु= प्रातःकृत्येषु, हस्तौ च पादौ चेति हस्तपादं न प्रसरति=न प्रचलति। कामः=स्मरः, इदानीम्=अधुना, सकामः=पूर्णमनोरथः, भवतु (कामस्य वामस्वभावत्वात् तस्यैवाभिलाषः पूर्य्यतामिति भावः)।

साथ कभी ऐसा होता नहीं देखा गया—जैसी दुष्टता उस राजा ने शकुन्तला के प्रति की है। (जैसी दुष्टता उस राजा ने शकुन्तला के साथ की है वैसी कभी विषयवासना से दूर व्यक्ति के साथ कभी किसी ने नहीं की होगी।)

शिष्य—तो चलूँ, होम का समय हो गया है, इसकी सूचना गुरुजी को दूँ। (**चला जाता है**)

अनसूया—अच्छा, तो दिन निकल आया। अतः मैं भी शीघ्र बिस्तर छोड़ देती हूँ। अथवा इतनी जल्दी उठकर भी क्या कर लूँगी; क्योंकि नित्य किये जाने वाले कामों के लिए भी मेरे हाथ-पाँव नहीं फैल (हिलडुल) रहे हैं। कामदेव की इच्छा पूरी हो, जिसने सरल स्वभाववाली मेरी सखी को एक झूठ बोलने वाले व्यक्ति के हाथों सौंप दिया है।

---

who is away from worldly pleasurs, never face such sufferings, as that king behaved unsocial in case of Śakuntalā.

Pupil—I will just inform the teacher the time of sacrifice is come. (Exit)

Anasūyā—Oh, the morning has come, so I shall leave the bed immediately although, quickly awaken, what shall I do? My hands and feet move not readily to the usual occupations of

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

(स्मृत्वा) अधवा ण तस्स राएसिओ अवराहो, दुव्वासासावो क्खु एसो पहवदि। अण्णधा कधं सो राएसी तादिसाइं मंतिअ एत्तिअस्स कालस्स वात्तामात्तं पि ण विसज्जेदि। **अथवा न तस्य राजर्षेरपराधः, दुर्वासःशापः खल्वेष प्रभवति। अन्यथा कथं स राजर्षिस्तादृशानि मन्त्रयित्वा एतावतः कालस्य वार्त्तामात्रमपि न विसर्जयति।**

(विचिन्त्य) ता इदो अहिण्णाणं अंगुलीअअं से विसज्जेम। अधवा दुक्खसीले तवस्सिजणे को अब्भत्थीअदु। णं सहीगामी दोसो त्ति व्ववसाइदुं पि ण पारेम्ह। तादकण्णस्स वा प्पवासपडिणिउत्तस्स दुस्संतपरिणीदं आवण्णसत्तं सउंतलं णिवेदिदुं। ता एत्थ दाणिं किं णु क्खु अम्हेहिं करणिज्जं। **तदितोऽभिज्ञानमङ्गुरीयकं विसर्जयामः। अथवा दुःखशीले तपस्विजने कः अभ्यर्थताम्। ननु सखीगामी दोष इति व्यवसाययितुमपि न पारयामः। तातकण्वस्य वा**

येन=कामेन हेतुना वा, असत्या सन्धा=प्रतिज्ञा, यस्य तस्मिन् असत्यसन्धे=मिथ्याप्रतिज्ञे, जने=दुष्यन्ते, शुद्धहृदया=सरलचित्ता, प्रतारणादिदोषरहिता, प्रियसखी=शकुन्तला, पदं=स्थानं व्यवसायं वा, कारिता (एष एव कामस्याभिलाष आसीदिति भावः।)

(स्मृत्वा=विचार्य्य) अथवा न=नैव, तस्य राजर्षेः=दुष्यन्तस्य, अपराधः=दोषः, खल्विति निश्चये, एषः=दृश्यमानः दुःखः, दुर्वाससः=तन्नामकस्य रोषमूर्तेः, शापः=अभिशापः, प्रभवति=प्रभुर्भवति (स्वसामर्थ्यमाविष्करोति), अन्यथा, कथं=केन प्रकारेण, स राजर्षिः=दुष्यन्तः, तादृशानि='शीघ्रमेव त्वामितो नेष्यामि' इत्यादि, मन्त्रयित्वा=कथयित्वा, एतावतः कालस्य=एतावन्तं कालमभिव्याप्येत्यर्थः, वार्तामात्रमपि=कुशलादिवृत्तान्तमपि, न विसर्जयति=अत्राश्रमपदे न प्रेषयति। (दुर्वासःशापहेतुकमेव तस्य राजर्षेर्विस्मरणमिति नास्त्यत्र तस्यापराध इति।)

(विचिन्त्य=स्मृत्वा) तत्=तस्मात्, इतः=आश्रमात्, अभिज्ञायतेऽनेनेति अभिज्ञानम्=स्मृतिचिह्नम्,अङ्गुरीयकम्=अङ्गुलीयम्, विसर्जयामः=तस्य राजर्षेः समीपे प्रेषयामः (तामवलोक्य प्रियसखीं स्मरिष्यतीति भावः)। अथवा, दुःखशीले=सर्वदा तपःक्लेशपरायणे, तपस्विजने= दुःख-शीलेषु=तपस्विजनेषु मध्ये, कः=तपस्विजनः, अभ्यर्थताम्=राजान्तिके प्रेषणाय प्रार्थ्यताम् (तपोऽनुष्ठानं त्यक्त्वा न कोऽपि गच्छेदिति भावः)। नन्वित्यवधारणे, दोषः अपराधः, सखीगामी=

(स्मरण करके) अथवा उस राजा का कोई अपराध नहीं है, यह सब दुर्वासा के शाप का ही प्रभाव है। यदि ऐसा न होता तो वह राजर्षि इस प्रकार (भरोसे की बातें) कहकर क्या इतना समय बीत जाने पर अपना कोई समाचार तक न भेजता ?

(विचार कर) तो क्यों न स्मृतिचिह्नरूपा इस अंगूठी को वहाँ भेज दें। अथवा दुःखी (तप में संलग्र) तपस्विजनों के लिए किसके पास प्रार्थना की जाये। 'यह हमारी सखी

---

the morning. Let the God of love now enjoy his triumph, who persuaded simple girl to repose confidence in that perfidious man.

(Remembering) Or does the imprecation of Durvāsā's curse the change? How else could the good king say such (pleasent) thing and then not send so much as a letter or message for such a long time.

(Thinking) Therefore we must send him from here the ring (which) he has left as a token. And who, among the ascetics inured

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

प्रवासप्रतिनिवृत्तस्य दुष्यन्तपरिणीतामापन्नसत्त्वां शकुन्तलां निवेदयितुम्। तदत्र इदानीं किन्नु खलु अस्माभिः करणीयम्।]

प्रियंवदा—(प्रविश्य) अणसूए! तुवर तुवर सउंतलाए पत्थाणकोदूहलं णिव्वत्तिदुं। **[अनसूये! त्वरस्व त्वरस्व शकुन्तलायाः प्रस्थानकौतूहलं निर्वर्त्तयितुम्।]**

अनसूया—(सविस्मयम्) सहि! कधं विव? **[सखि! कथमिव?]**

प्रियंवदा—सुणाहि, दाणिं ज्जेव सुहसुत्तिआपुच्छणणिमित्तं सउंतलाए सआसं गदम्हि। **[शृणु, इदानीमेव सुखसुप्तिकाप्रच्छननिमित्तं शकुन्तलायाः सकाशं गतास्मि।]**

शकुन्तलागतः (अज्ञातचरित्रे पुंसि शकुन्तला कथमात्मानं समर्पितवतीत्यपराधः), इति व्यवसाय-यितुम्=अवधारयितुमपि, न पारयामः=न शक्नुमः। वा=अथवा, तातकण्वस्य=महर्षेः कण्वस्य, प्रवासात्=सोमतीर्थादिति, प्रतिनिवृत्तस्य=प्रत्यागतस्य, दुष्यन्तेन परिणीताम्=ऊढाम्, आपन्नं=गर्भे प्राप्तं, सत्त्वं=जन्तुः, यया ताम् आपन्नसत्त्वाम्=गर्भवतीम्, शकुन्तलाम्, निवेदयितुम्= सूचयितुम्, ज्ञापयितुम् (लज्जाशङ्काभ्यामिति भावः), तत्=तस्मात्, अत्र=अस्मिन् विषये प्रकरणे किन्नु खलु करणीयम्=किं विधेयमस्माभिः (न किमपि कर्तव्यमस्तीति प्रतिपत्तिमूढाः स्म इति भावः)।

प्रियंवदा—(प्रविश्य=प्रवेशं कृत्वा) त्वरस्व त्वरस्व इति हर्षात् सम्भ्रमे वीप्सा, शकुन्तलायाः=अस्माकं प्रियसख्याः, प्रस्थाने=पतिगृहगमनकाले, यत् कौतूहलं=कौतुककरमाङ्गलिकाचारः, प्रस्थानकौतूहलम्, तत् निवर्तयितुम्=सम्पादयितुम्।

अनसूया—(सविस्यम्=साश्चर्यम्) सखि! कथमिव=कथमेतत्?

शकुन्तला का दोष है' यह निर्णय कर पाना भी हमारे लिए कठिन ही है। इधर यात्रा से लौटे हुए तात कण्व को यह बताना भी कठिन है कि शकुन्तला दुष्यन्त से विवाह कर गर्भवती हो चुकी है। इस स्थिति में अब हमें क्या करना चाहिए? (यह निर्णय न कर पाने के कारण हम किंकर्त्तव्यविमूढ़-सी हो गई हैं।)

प्रियंवदा—(प्रवेशकर) अनसूया! शकुन्तला की विदाई का मंगल कार्य पूरा करने के लिए शीघ्रता करो, शीघ्रता करो।'

अनसूया—(आश्चर्यपूर्वक) सखि! कैसे?

प्रियंवदा—सुनो, अभी-अभी मैं शकुन्तला को सुखपूर्वक नींद आई या नहीं यह जानने के लिए शकुन्तला के पास गई थी।

---

to hardship, should be implored? And because the blame lies with my friend, I can not, although I have made up my mind, summon up courage to tell father Kaṇva, who has returned from his pilgrimage that Śakuntalā is married to Duśyanta and is pregnant. What shall we do then under the circumstances?

Priyaṁvadā—(Entering) Hasten my dear, hasten to perform the festive solemnities at Śakuntalā's departure.

Anasūyā—(Surprisingly) How is this, my dear?

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अनसूया—तदो तदो ? [ततस्तः ?]

प्रियंवदा—तदो णं लज्जावणदमुहीं परिस्सइअ सअं तादकण्णेण एव्वं अहिणंदिदं, 'वच्छे! दिट्ठिआ धूमोवरुद्धदिट्टिणो वि जजमाणस्स पावअस्स ज्जेव मुहे आहुदी णिपडिदा, सुसिस्सपरिदिण्णा विअ विज्जा असोअणीआसि मे संवुत्ता। अज्ज ज्जेव तुमं इसिपरिरक्खिदं कारिअ भत्तुणो सआसं विसज्जेमि त्ति। **[तत एनां लज्जावनतमुखीं परिष्वज्य स्वयं तातकण्वेन एवमभिनन्दितम्—'वत्से! दिष्ट्या धूमोपरुद्धदृष्टेरपि यजमानस्य पावकस्यैव मुखे आहुतिर्निपतिता, सुशिष्यपरिदत्तेव विद्या अशोचनीयासि मे संवृत्ता। अद्यैव त्वाम् ऋषि-परिरक्षितां कृत्वा भर्तुः सकाशं विसर्जयामि।]**

प्रियंवदा—शृणु=आकर्णय, इदानीमेव=अधुनैव, सुखसुप्तिका=सुखेन निद्रा, तस्याः प्रच्छननिमित्तम्=जिज्ञासार्थम्, शकुन्तलायाः, सकाशं=समीपं, गतास्मि।

अनसूया—ततस्ततः=तदा किमभूत् ?

प्रियंवदा—ततः=तदा, लज्जावनतमुखीं=लज्जया अधोवदनाम्, एनां=शकुन्तलाम्, परिष्वज्य=आलिङ्ग्य, तातेन=पित्रा, कण्वेन=तन्नामककुलगुरोः, स्वयमात्मना एव, एवम्=वक्ष्यमाणरूपम्, अभिनन्दितम्=सानन्दं प्रशंसितम्, वत्से=पुत्रि! दिष्ट्या=भाग्येन, धूमोपरुद्धदृष्टेः—धूमेन=यज्ञीयधूमेन, उपरुद्धा=व्याहता, दृष्टिः=दर्शनक्रिया, यस्य तस्य, यजमानस्य=होमकर्त्तुः, आहुतिः=हवनीयपदार्थम्, पावकस्यैव=हुतवहस्यैव, मुखे=मुखभागे (हवनकुण्डे), पतिता, शोभनः=शमदमादिगुणसम्पन्नः, शिष्य इति सुशिष्यस्तस्मै परिदत्ता=अर्पिता, विद्या=ज्ञानमिव (त्वम्), मे=मम, अशोचनीया=न दुःखहेतुका, (इति) संवृत्तासि=जानासि। (अत एव) अद्यैव=

अनसूया—तब फिर क्या हुआ ?

प्रियंवदा—तब लज्जा से सिर झुकाये (खड़ी) शकुन्तला का आलिंगन करते हुए पिता कण्व ने (उसके कार्य का) अभिनन्दन करते हुए कहा—'पुत्री! हवनीय धूम से रुँधि हुई दृष्टि वाले यजमान की आहुति (इधर-उधर न गिरकर) अग्नि के मुख में ही पड़ी है। सुयोग्य शिष्य को दी गई विद्या के समान तुम मेरे लिए अब चिन्ता का कारण नहीं रही हो (अर्थात् तुम्हें सुयोग्य पात्र के हाथ गया हुआ देखकर मैं निश्चिन्त हो गया हूँ)। आज ही मैं तुम्हें ऋषियों के संरक्षण में तुम्हारे पति के पास पहुँचा दूँगा।

Priyaṁvadā—Hear me, I just went to Śakuntalā to find out if she had slept comfortably.

Anasūyā—What happened next?

Priyaṁvadā—Then father Kaṇva on his own accord embraced her, while she hung her head in shame, congratulated her thus "O' my child! the offering of that sacrificer fell directly into the mouth of the fire, whose sight was impeded by the smoke. Like knowledge imparted to an excellent pupil thou art not to be sorrowed for. Today only I will send you to your husband escorted by hermits.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अनसूया—सहि! केण उण आचक्खिदो तादकण्णस्स अअं वुत्तंतो? [**सखि! केन पुनराख्यातस्तातकण्वस्यायं वृत्तान्तः ?**]

प्रियंवदा—अग्गिसरणं पविट्ठस्स किल सरीरं विणा छंदोमईए वाआए। [**अग्निशरणं प्रविष्टस्य किल शरीरं विना छन्दोमय्या वाचा।**]

अनसूया—(सविस्मयम्) कधं विअ। [**कथमिव ?**]

प्रियंवदा—सुणाहि। [शृणु।] (संस्कृतमाश्रित्य)

> **दुष्यन्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः।**
> **अवेहि तनयां ब्रह्मन्नग्निगर्भां शमीमिव॥ ६॥**

अस्मिन्नेव दिवादिने, त्वाम्, ऋषिभिः=सहगामिभिऋषिभिः (शार्ङ्गरवादिभिः), परिरक्षिताम्=उपगूढां तत्सहायां वा, भर्तुः=स्वामिनः, सकाशं=समीपम्, विसर्जयामि=प्रेषयामि।

अनसूया—सखि! पुनः=किन्तु, (कथय) केन=जनेन, तातकण्वस्य कृते, आख्यातः= उक्तः, अयं वृत्तान्तः=शाकुन्तलेयवृत्तः।

प्रियंवदा—अग्निशरणम्=अग्निहोत्रगृहम्, प्रविष्टस्य=प्रयातस्य, किलेति श्रुतवार्त्तायाम्, शरीरं विना=अशरीरिण्या, छन्दोमय्या=छन्दः=वृत्तं, तन्मय्या=पद्यात्मिकया, वाचा=वाक्येन (आख्यातोऽयं वृत्तान्त इत्यनेन पूरणीयम्)।

अनसूया—(सविस्मयम्=साश्चर्यम्) कथमिव=कीदृशमिव (शरीरादेव वाक् प्रत्यक्षीभवति अत्र तु न तथेत्याश्चर्येण सहितमिति भावः)।

प्रियंवदा—शृणु=आकर्णय (संस्कृतम्=देववाणीम्, आश्रित्य=अवलम्ब्य)—

अन्वयः—ब्रह्मन् दुष्यन्तेन आहितं तेजः भुवः भूतये दधानां तनयाम् अग्निगर्भां शमीमिव अवेहि॥ ६॥

दुष्यन्तेनेति। ब्रह्मन्=हे विप्र (कण्व)! दुष्यन्तेन=तन्नामकराज्ञा, आहितम्=निषिक्तम्, तेजः=रेतः, भुवः=पृथिव्याः, भूतये=अभ्युदयाय, दधानां=धारयन्तीम्, तनयाम्=शकुन्तलाम् (तनोतिं

अनसूया—सखी! आखिर यह समाचार पिता कण्व को किसने सुनाया?

प्रियंवदा—जब वे यज्ञशाला में बैठे थे, उसी समय छन्दोबद्ध आकाशवाणी ने कहा था—

अनसूया—(**आश्चर्यपूर्वक**) अशरीरी नभोवाणी ने कैसे?

प्रियंवदा—सुनो (**संस्कृत का सहारा लेकर**)—

हे ब्रह्मन्! जिसके भीतर अग्नि छिपी रहती है उसी शमी वृक्ष के समान आप की

***Anasūyā*—But who told father Kaṇva, about it?**

***Priyaṁvadā*—An incorporeal metrical speech, when he had entered the fire-sanctuary.**

***Anasūyā*—*(Astonished)* How it happened?**

***Priyaṁvadā*—Hear me *(Adopting Sanskrit)*—**

Know, Brāhmaṇa, that your daughter bears, for earth's

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अनसूया—(प्रियंवदामाश्लिष्य) सहि! पिअं मे पिअं। किंतु अज्ज ज्जेव सउंतला णीअदि त्ति उक्कंठासाहारणं परिदोषं अणुभवेमि। [**सखि! प्रियं मे प्रियम्। किन्तु अद्यैव शकुन्तला नीयत इति उत्कण्ठासाधारणं परितोषमनुभवामि।**]

प्रियंवदा—सहि! अम्हे कधं पि उक्कंठां विणोदइस्सामो, सा दाणिं तवस्सिणी णिव्वुदा होदु। [**सखि! वयं कथमपि उत्कण्ठां विनोदयिष्यामः, सा इदानीं तपस्विनी निर्वृता भवतु।**]

कुलमिति तनया, तां तनयाम्=कन्याम्), अग्निः गर्भे=अभ्यन्तरे, यस्यास्ताम् अग्निगर्भाम्, शमीमिव=शमीवृक्षमिव, अवेहि=जानीहि। अत्र श्रौतोपमालङ्कारः ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे ब्रह्मन्! तव प्रभावादेवास्य मनोरथस्य सिद्धिः। यतः सोमवंशोद्भवेन अमितगुणशालिना राज्ञा दुष्यन्तेन तव दुहितायाः गर्भे निषिक्तं शुक्रं पृथिव्याः भूतये एवास्ति। ('अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणाम्' इत्यादि स्मृत्युक्तनृपशुक्रस्यान्वर्थकत्वात् भुवो भूतये एवेति भावः।) तं शुक्रं स्वगर्भे दधानामात्मजां स्वकीयां यज्ञकर्मणि प्रयोज्याम् अग्निगर्भां शमीमिव अवेहि। यथासमये सा पृथिव्याः भूतये महत्तमं पुत्रं जनयिष्यतीति भावः ॥ ६ ॥

अनसूया—(प्रियंवदाम्=तन्नामकप्रियसखीम्, आश्लिष्य=आलिङ्ग्य) सखि! प्रियं मे प्रियम्=इदम् इति अतीवानन्ददायकं वृत्तं त्वया अभिहितम् इति भावः। किन्तु=कश्चिद्विशेषोऽस्तीत्यर्थः, अद्य=अस्मिन्नेव दिवसे, एव इत्यवधारणे, शकुन्तला नीयते=पतिगृहं प्राप्यते ऋषिभिः, इति=अस्माद्धेतोः, उत्कण्ठया=विषादेन (वियोगभयेनेति यावत्), साधारणम्=समानम् (उत्कण्ठासहितमिति भावः), परितोषम्=आनन्दम् (शकुन्तलायाः प्रियसमागमो भविष्यतीति बुद्ध्येति भावः), अनुभवामि=भुञ्जे। (शीघ्रमेव भर्तृसङ्गता सती विरहदुःखात् निर्वृत्ता भविष्यतीत्यनुभवन् आनन्दिताऽस्मीति भावः।)

प्रियंवदा—सखि! वयम्, कथमयि=केनापि प्रकारेण, उत्कण्ठां=प्रियसखीवियोगजनितं

कन्या ने संसार के कल्याण के लिए दुष्यन्त द्वारा निश्यूत तेज को अपने गर्भ में धारण किया है, इसे जान लीजिए ॥ ६ ॥

अनसूया—(प्रियंवदा का आलिंगन कर) सखी! यह बहुत अच्छा हुआ, बहुत अच्छा हुआ। किन्तु आज ही शकुन्तला को ले जाया जायेगा (यह जानकर) उत्कण्ठा के समान आनन्द का अनुभव करती हूँ।

प्रियंवदा—सखी! हम तो किसी प्रकार उसके वियोग-दुःख को सह लेंगी परन्तु इस वियोगिनी तपस्विनी को तो सुख मिले।

---

prosperity, the glorious seed implanted by Duśyanta, as the Sami tree is pregnant with fire. (6)

Anasūyā—(Embracing Priyaṁvadā) I am so glad my dear, and yet my joy is mingled with sorrow when I think that Śakuntalā is going to be taken away by the sages to her husband's house only today.

***Priyaṁvadā*—**Dear, any how we will dissipate all anxiety, but, let the grieved girl be made happy.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अनसूया—तेन हि एदस्सिं चुअसाहावलंबिदे णारिएलसमुग्गए एदण्णिमित्तं ज्जेव मए कालहरणक्खमा केसरगुंडा णिक्खित्ता चिट्ठदि। ता इमं णलिणीवत्तसंगदं करेहि। जाव से अहं पि गोरोअणं तित्थमित्तिअं दुव्वाकिसलआइं मङ्गलसमालहणं विरएमि। **[तेन हि एतस्मिन् चूतशाखावलम्बिते नारिकेलसमुद्गके एतन्निमित्तमेव मया कालहरणक्षमा केसर-गुण्डा निक्षिप्ता तिष्ठति। तदिमां नलिनीपत्रसङ्गतां कुरु। यावदस्या अहमपि गोरोचनां तीर्थमृत्तिकां दूर्वाकिसलयानि मङ्गलसमालम्भनं विरचयामि।]**

(प्रियंवदा तथा करोति। अनसूया निष्क्रान्ता।)

(नेपथ्ये) गौतमि! आदिश्यन्तां शार्ङ्गरव-शारद्वतमिश्राः वत्सां शकुन्तलां नेतुं सज्जी-भवन्तु भवन्त इति।

विषादं (तज्जनितां मनोवेदनाम्), विनोदयिष्यामः=परिहरिष्यामः, (परन्तु येन केनापि उपायेन) इदानीम्=अधुना, तपस्विनी=प्रियवियोगार्त्ता, सा=शकुन्तला, निर्वृता=वल्लभसंयोगेन सुस्थिता, भवतु।

अनसूया—तेन हि=शकुन्तलायाः पतिगृहे गन्तव्यत्वेन हेतुना, एतस्मिन्=पुरोदृश्यमाने, चूतस्य=आम्रवृक्षस्य, शाखायामवलम्बिते=डोरकेण बध्वा स्थापिते, चूतशाखावलम्बिते, नारिकेल-समुद्गके=नारिकेलकपालरचितसम्पुटके, एतन्निमित्तमेव=शकुन्तलायाः पतिगृहे गमनकाले प्रसाधनार्थमेव, मया=अनसूयया, कालहरणक्षमा=दीर्घकालेनापि विकृतिमनापद्यमाना, केसर-गुण्डा=नागकेसरकुसुमरेणुः, निक्षिप्ता=स्थापिता, तिष्ठति=विद्यते। तदिमां=केसरगुण्डाम्, नलिनी-पत्रसङ्गतां=पद्मलतापत्रस्थाप्यां, कुरु=विधेहि। यावत्=यत्कालमभिव्याप्य, अस्याः= शकुन्तलायाः, सम्बन्धे, अहमपि, गोरोचनां=तिलकाद्यर्थां, तीर्थमृत्तिकाम्=गङ्गादितीर्थसम्भूतां मृदं, दूर्वाणां किसलयानि=पल्लवान् (यद्वा दूर्वाः किसलयानि=आम्रपल्लवानि चेति) दूर्वाकिसलयानि, मङ्गल-समालम्भनं=मङ्गलालङ्करणं, मङ्गलानुलेपनम्, विरचयामि=एकत्रीकरोमि।

(प्रियंवदा तथा करोति=केसरगुण्डां नारिकेलसमुद्गकादानीय नलिनीपत्रसङ्गता करोति। (अनसूया, निष्क्रान्ता=निर्गता, गोरोचनादिविरचनायेति भावः।)

अनसूया—यदि ऐसा है तो मैंने इस आम की शाखा में लटके हुए नारियल के खोल (आवरण) में इसी कार्य के लिए ही कई दिन पूर्व नागकेसर की पराग रख छोड़ी थी। तुम अब उसे कमल के पत्ते पर रखो (तब तक मैं) इसके लिए गोरोचन, तीर्थ की मिट्टी और दूब के अङ्कुर आदि (से तैयार होने वाला) माङ्गलिक लेप तैयार करती हूँ।

(प्रियंवदा उसी प्रकार करती है। अनसूया का प्रस्थान)

Anasūyā—Well, then, in this cocoa-nut casket hanging on the branch of that mango tree. I have put a Kesara-dust which is capable of keeping fresh for a long time, with this very object. Therefore keep it in a lotus leaf, while I prepare, for her auspicious decorations such as yellow Orpiment, holy earth (clay) and Dūrvā-sprouts.

(Priyaṁvadā does as staled) (Anasūyā went out) (Behind the

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

इसिओ सद्दाविअंति।

प्रियंवदा—अणसूए! तुवर तुवर। एदे क्खु हत्थिणाउरगामिणो इसिओ सद्दाविअंति। **[अनसूये! त्वरस्व त्वरस्व। एते खलु हस्तिनापुरगामिन ऋषयः शब्दायन्ते।]**

अनसूया—(समालम्भनहस्ता प्रविश्य) सहि! एहि गच्छम्ह। **[सखि! एहि गच्छावः।]** (इति परिक्रामतः।)

प्रियंवदा—(विलोक्य) एसा सुज्जोदए किदमज्जणा पडिच्छिदणीवारभाअणाहिं सोत्थिवाअणिआहिं तावसीहिं अहिणंदीअमाणा चिट्ठदि सउंतला, ता उवसप्पह्माणं। **[एषा सूर्योदये कृतमज्जना प्रतीष्ठनीवारभाजनाभिः स्वस्तिवाचनिकाभिः तापसीभिरभिनन्द्यमाना तिष्ठति शकुन्तला, तदुपसर्पाव एनाम्।]** (इत्युभे तथा कुरुतः।)

(नेपथ्ये=परोक्षे) गौतमि! शार्ङ्गरवशारद्वतमिश्राः—शार्ङ्गस्य=शृङ्गरचितस्य चापस्य, रवः=शब्दः इव रवः=कण्ठध्वनिः, यस्य सः शार्ङ्गरवः=एतन्नामकः कण्वशिष्यः, शरद्वतः—तन्नाम्नः कस्यचिन्मुनेरपत्यं पुमान् शारद्वतः=एतन्नामकः कण्वशिष्यः, गौरादितास्त्वार्य्यमिश्रा इति भूरिप्रयोगः, आदिश्यन्ताम्=अनुमन्यन्ताम्, वत्सां=दुहितां, शकुन्तलाम्, नेतुं=पतिगृहं प्रापयितुं, सज्जीभवन्तु=उद्युक्ता भवन्तु, भवन्तः गौरवार्थे बहुवचनम्।

प्रियंवदा—अनसूये! त्वरस्व-त्वरस्व=सम्भ्रमेण द्विर्वचनम्, खल्विति निश्चयेन, एते=दृश्यमानाः, हस्तिनापुरं गमिष्यन्तीति हस्तिनापुरगामिनः, ऋषयः=मुनयः, शंब्दायन्ते=आहूयन्ते (कोलाहलं कुर्वन्ति)।

अनसूया—(समालम्भनहस्ता—समालम्भनम्=अलङ्करणादिकं, हस्ते यस्याः सा समालम्भनहस्ता, प्रविश्य=रङ्गे प्रवेशं विधाय) सखि! एहि=आगच्छ, गच्छावः=शकुन्तलामलङ्कर्तुं गच्छावः। (इति=इत्युक्त्वा, परिक्रामतः=सञ्चरतः।)

प्रियंवदा—(विलोक्य=दृष्ट्वा) एषा=दृश्यमाना, सूर्योदये=प्रभाते, कृतमज्जना—कृतं मज्जनं

(नेपथ्य में) गौतमी! शार्ङ्गरव-शारद्वत आदि ऋषियों से कहो कि आप लोग पुत्री शकुन्तला को ले जाने के लिए तैयार हो जायें।

प्रियंवदा—अनसूया! शीघ्रता कर, शीघ्रता कर, हस्तिनापुर जाने वाले ऋषि कोलाहल कर रहे हैं।

अनसूया—**(अलङ्करण-सामग्री हाथ में लेकर प्रविष्ट होकर)** सखी! चले चलें। **(यह कहकर घूमती हैं)**

प्रियंवदा—**(देखकर)** यह शकुन्तला सूर्योदय के समय स्नान करके बैठी है और

---

curtain) Gautamī! Let Śārṅgrava & Śāradvata be ordered to be ready to escort Śakuntalā.

Priyaṁvadā—Anasūyā! make haste, make haste. Here indeed the sages going to Hastinapura are making noise.

Anasūyā—*(Entering with decorations in hand)* Dear, come, let us go. *(Both walk round)*

Priyaṁvadā—*(Looking)* **Here stands Śakuntalā, who has bathed over head just at sun-rise and who is being congratulated**

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टव्यापारा सपरिवारा शकुन्तला।)

शकुन्तला—भअवदीओ वंदामि। **[भगवतीर्वन्दे।]**

गौतमी—जादे! भत्तुणो बहुमाणसुहहेतुअं देवीसद्दं अहिगच्छ। **[जाते! भर्त्तुर्बहुमान-सुखहेंतुकं देवीशब्दमभिगच्छ।**

तापस्यः—वरप्पसविणी होहि। **[वीरप्रसविनी भव।]**

(इत्याशिषो दत्त्वा गौतमीवर्जं सर्वा निष्क्रान्ताः।)

यया सा कृतमज्जना=कृतस्नाना, प्रतीष्ठनीवाराभिः=मङ्गलार्थं गृहीतमुनिधान्यतण्डुलाभिः, स्वस्ति-वचनेन कल्याणकरआशीर्वचनेन, संसृष्टा इति स्वस्तिवाचनिकास्ताभिः स्वस्तिवाचनिकाभिः, अभिनन्द्यमाना=आशिषा संवर्ध्यमाना, शकुन्तला तिष्ठति। तद्=तस्मात्, एनाम्=शकुन्तलाम्, उपसर्पावः। (इत्युक्त्वा, उभे=अनसूया-प्रियंवदे, तथा कुरुतः=उपगच्छतः।)

(ततः=तदनन्तरम्, यथानिर्दिष्टव्यापारा=कृतमज्जनाभिनन्दनादिक्रिया, सपरिवारा=तापसीभिः परिवृता, शकुन्तला प्रविशति=रङ्गे समायाति।)

शकुन्तला—भगवतीः=युष्मान् तपस्विनीः, वन्दे=प्रणमामि।

गौतमी—जाते=वत्से! भर्तुः=पत्युर्दुष्यन्तस्य, बहुमानेन=अत्यादरेण, यत् सुखं तस्य हेतुकं भर्तुर्बहुमानसुखहेतुकं, देवीशब्दम्=देवीति संज्ञाम्, अभिगच्छ=लभस्व।

तापस्यः—वीरं=शूरं, प्रसोतुं शीलं यस्याः सा वीरप्रसविनी भव=शूरं तनयं जनयस्व।

इति=एवम्, आशिश्ने दत्त्वा, गौत्तमीं वर्ज्जयित्वेति=गौत्तमीवर्जं=गौत्तमीम् विहाय, सर्वा निष्क्रान्ताः=निर्गताः।

नीवार धान्य हाथ में लिये आशीर्वाद देने के लिए आयी हुई तापसियाँ उसका अभिनन्दन कर रही हैं। अतः चलो इसके पास चलें। **(दोनों शकुन्तला के पास जाती हैं।)**

(इसके पश्चात् यथोक्त कार्यरत शकुन्तला का परिवार सहित प्रवेश)

शकुन्तला—मैं आप सब देवियों को प्रणाम करती हूँ।

गौतमी—पुत्री! पति के आदर तथा सुख के कारणभूत (हेतुक) देवी संज्ञा को प्राप्त करो (पट्टमाहिषी बनो)।

तापसियाँ—वीर पुत्र की माता बनो।

(इस प्रकार आशीर्वाद दे कर गौतमी को छोड़कर अन्य सबका प्रस्थान।)

---

by the hermit-women, who possess wild rice placed in their hands and are pronouncing benedications. Let us approach her. *(They move near)*

(Then enters Śakuntalā engaged as described with some hermit women as her family)

Śakuntalā—I salute you all.

Gautamī—Daughter! may you obtain the title of "Great Queen" indicative of your husbands high esteem (of you).

Hermit-women—May you give birth to a hero.

(After bestowing blessings, exeunt all except Gautamī)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सख्यौ—(उपगम्य) सम्मज्जणं दे भूदं। [**सम्मज्जनं ते भूतम्?**]

शकुन्तला—साअदं पिअसहीणं? इदो णिसीदध। [**स्वागतं प्रियसख्योः! इतो निषीदतम्।**]

सख्यौ—(उपविश्य) हला! उज्जुआ दाव होहि, जाव दे मंगलसमालहणं करेम्ह। [**हला! ऋजुका तावत् भव, यावत्ते मङ्गलसमालम्भनं कुर्वः।**]

शकुन्तला—उइदं पि एदं अज्ज बहु मणिदव्वं, जदो दुल्लहं दाव पुणो मे पिअसहीमंडणं भविस्सदि। [**उचितमप्येतत् अद्य बहु मन्तव्यम्, यतो दुर्लभं तावत् पुनर्मे प्रियसखीमण्डनं भविष्यति।**] (इति बाष्पं विसृजति।)

सख्यौ—सहि! ण जुत्तं मंगलकाले रोदिदुं। [**सखि! न युक्तं मङ्गलकाले रोदितुम्।**]

(इत्यश्रूणि प्रमृज्य नाट्येन प्रसाधयतः।)

सख्यौ—(उपगम्य=पार्श्वे गत्वा) समज्जनं=सर्वौषधिजलेन मङ्गलार्थं स्नानम्, ते=तव, भूतम्=जातम्।

शकुन्तला—प्रियसख्योः=अनसूया-प्रियंवदयोः, स्वागतम्=शुभागमनम्, इतः=अस्मिन् स्थाने, निषीदतम्=उपविशतम्।

सख्यौ—(उपविश्य) हला=सखि! ऋजुका=अवक्रा, तावत्=तावत्कालपर्यन्तम्, भव, यावत्=यावत्कालमभिव्याप्य, ते=तव, मङ्गलसमालम्भनं=माङ्गलिकानुलेपनादिकं, कुर्वः।

शकुन्तला—उचितमपि=चिराभ्यस्तमपि, एतत्=भवत्कृतमण्डनम् अनुलेपनादिकं वा, बहुमन्तव्यम्=समादरणीयम्, यतः=यस्मात् हेतोः, मे=मम (सम्बन्धे), पुनः=भूयः, प्रियसखी-मण्डनम्=युष्मत्कर्तृकम् अलङ्करणं, दुर्लभं=दुष्प्रापं, भविष्यति। (इति बाष्पं विसृजति=रोदति।)

सख्यौ—सखि! मङ्गलकाले=पतिगृहे माङ्गलिकयात्राकाले, रोदितुम्=क्रन्दितुम्, न

सखियाँ—(पास आकर) तुम्हारा स्नान हो गया है क्या?

शकुन्तला—प्रिय सखियों का स्वागत है। आओ यहाँ बैठो।

सखियाँ—(बैठकर) सखी! जरा सीधी हो जाओ जिससे हम तुम्हारा माङ्गलिक अनुलेपन आदि कर दें।

शकुन्तला—यह उचित है, तथापि इसका मैं आज विशेष आदर करूँगी, क्योंकि आज के बाद प्रिय सखियों के हाथ से सुसज्जित होना दुर्लभ हो जायेगा। **(यह कहकर रोती है।)**

सखियाँ—सखी! मङ्गल के समय रोना ठीक नहीं **(ऐसा कहकर आँसू पोंछकर उसे अभिनय के साथ सजाती हैं।)**

Friends—(Approaching) Have you finished your happy bath?

Śakuntalā—Welcome to my friends. Sit here.

Friends—(Sitting down) Dear, be favourable or a little straight. We shall perform your auspicious decoration.

... This is to be highly valued decoration by

प्रियंवदा—सहि ! आहरणारिहं दे रुअं अस्समसुलहेहिं पसाहणेहिं विप्पआरीअदि।
[सखि! आभरणार्हं ते रूपम् आश्रमसुलभैः प्रसाधनैः विप्रकार्य्यते।]

(प्रविश्य आभरणहस्त ऋषिकुमारः)—इदमलङ्कारजातम्, अलंक्रियतामायुष्मती।

(सर्वा विलोक्य विस्मिताः।)

गौतमी—वच्छ हारीद ! कुदो इदं आसादिदं ? **[वत्स! हारीत! कुत इदमासादितम् ?]**

हारीतः—तातकण्वप्रभावात्।

गौतमी—किं माणसी सिद्धी ? **[किं मानसी सिद्धिः ?]**

युक्तम्=नोचितम्। (इति=एवमुक्त्वा, अश्रूणि=नयनाम्बूनि, प्रमृज्य=दूरीकृत्य, नाट्येन, प्रसाधयतः= वेशं रचयतः।)

प्रियंवदा—सखि ! आभरणार्हम्=अलङ्कारयोग्यम्, ते=तव, रूपम्=सौन्दर्यम् (आकृतिः), आश्रमसुलभैः=आश्रमे अनायासलभ्यैः, प्रसाधनैः=प्रसाध्यते यैस्तैः अलङ्करणैः, विप्रकार्य्यते= विकृतीक्रियते। (प्रविश्य=प्रविशं विधाय, आभरणहस्तः=आभरणं करे धृत्वेत्यर्थः, ऋषिकुमारः= मुनिबालकः) इदमलङ्कारजातम्=आभरणसमूहः, अलंक्रियतां=भूष्यताम्, आयुष्मती=प्रशस्तायुः- शालिनी शकुन्तला।

सर्वाः—(विलोक्य=दृष्ट्वा, विस्मिताः=सञ्जातविस्मयाः।)

गौतमी—वत्स=पुत्र हारीत ! कुतः=कस्मात्, इदम्=अलङ्कारजातम्, आसादितम्=गृहीतम् (लब्धम्)।

हारीत—तातः=जनकः, कण्वस्य=तन्नामकमहर्षेः, प्रभावात्=शक्तेः, आसादितमिति।

गौतमी—मानसी=मनःकृता, सिद्धिः=निष्पत्तिः किम् ? (किं मनःसङ्कल्पमात्रेण अस्या- भरणजातस्य लाभ इत्यर्थः।

प्रियंवदा—सखी ! आभरण योग्य तुम्हारा यह रूप आश्रम-सुलभ प्रसाधन सामग्री से तिरस्कृत-सा हो रहा है।

(ऋषिकुमार का हाथ में गहने लिये हुए प्रवेश) ये गहने हैं, इनसे आयुष्मती शकुन्तला का शृंगार करो।

(सभी देखकर चकित होती हैं।)

गौतमी—वत्स हारीत ! ये तुम्हें कहाँ से मिले ?

हारीत—पिता कण्व के प्रभाव से।

गौतमी—क्या मानसी सिद्धि द्वारा ?

***Friends*—**Dear! It is not proper for you to weep on an auspicious occasion. *(Wiping off the tears they act decorating)*

***Priyaṁvadā*—**The beauty that deserves ornaments is massed by decorations easily available in a hermitage.

(Entering with ornaments in hands) Here are ornaments, let her ladyship be adorned.

(All amazed at the sight)

***Gautamī*—**Child Hareeta! whence are these?

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

हारीतः—न खलु, श्रूयताम्, तत्रभवता कण्वेन वयमाज्ञप्ताः शकुन्तलाहेतोर्वनस्पतिभ्यः कुसुमान्याहरतेति। ततश्च—

क्षौमं केनचिदिन्दुपाण्डुतरुणा माङ्गल्यमाविष्कृतं
निष्ठ्यूतश्चरणोपरागसुभगो लाक्षारसः केनचित्।
अन्येभ्यो वनदेवताकरतलैरापर्वभागोत्थितै-
र्दत्तान्याभरणानि नः किसलयच्छायापरिस्पर्द्धिभिः॥ ७॥

हारीतः—न खलु=नैव मानसी सिद्धिः, श्रूयताम्=आकर्ण्यताम्। तत्रभवता=पूज्येन, कण्वेन=तन्नाममहर्षिणा, वयमाज्ञप्ताः=निर्दिष्टाः, शकुन्तलाहेतोः=तत्प्रसाधनार्थम्, वनस्पतिभ्यः=वृक्षेभ्यः, कुसुमानि=पुष्पाणि, आहरत=आदत्त इति। ततश्च=अस्मासु कुसुमोच्चयोद्युक्तेषु—

अन्वयः—केनचित् तरुणा इन्दुपाण्डु माङ्गल्यं क्षौमम् आविष्कृतम्, (तथा) केनचित् चरणोपरागसुभगः लाक्षारसः निष्ठ्यूतः, (तथा) अन्येभ्यः आपर्वभागोत्थितैः किसलयच्छायापरिस्पर्द्धिभिः वनदेवताकरतलैः नः आभरणानि दत्तानि॥ ७॥

क्षौममिति। केनचित् तरुणा=वृक्षेण, इन्दुवत्=चन्द्रवत्, पाण्डु=शुभ्रवर्णम्, इन्दुपाण्डु, माङ्गल्यम्=मङ्गलकर्मणि साधु, क्षौमं=पट्टांशुकम्, आविष्कृतम्=स्वदेहात् प्रकटितम् (स्वदेहान्निःसार्य समर्पितम्), (तथा) केनचित्=अन्येन तरुणा, चरणयोः=पादयोः, उपरागः=रञ्जनं, तत्र सुभगः=सुन्दरः, चरणोपरागसुभगः, लाक्षारसः=आलक्तकद्रवः, निष्ठ्यूतः=उद्गीर्णः (वनमवद्बहिष्कृत्य प्रदत्तः), (तथा) अन्येभ्यः=वृक्षान्तरेभ्यः, आपर्वभागं=मणिबन्धपर्य्यन्तम्, मर्यादिकृत्य उत्थितैः=बहिर्निःसृतैः, आपर्वभागोत्थितैः, किसलयानां=तरुपत्राणां, छायां=कान्तिं, परिस्पर्द्धन्ते=अनुकुर्वन्तीति तच्छीलैः किसलयच्छायापरिस्पर्द्धिभिः=पल्लवशोभानुकारिभिः, वनदेवताकरतलैः—

हारीत—नहीं, सुनिये—पूज्य कण्व ने हमें आज्ञा दी कि शकुन्तला के शृंगार के लिए फूल चुन लाओ। और तभी—

किसी वृक्ष ने चन्द्रवत् शुभ्र माङ्गलिक रेशमी वस्त्र उत्पन्न करके दिये, किसी वृक्ष ने पाँव रंगने के लिए अतीव सुन्दर महावर निकाल कर दिया और इसी प्रकार अन्य वृक्षों ने मणिबन्ध प्रदेश तक बाहर निकले हुए पल्लवों के समान सुन्दर वनदेवताओं के हाथों से हमें ये आभरण आदि समर्पित किये॥ ७॥

Hārīta—From father Kaṇva's prowess.

Gautamī—Is it a mental creation?

Hārīta—Not indeed! Listen—we were ordered by reverence Kaṇva thus—"Bring flowers for the sake of Śakuntalā. Then, now—

An auspicious silk-garment, white like the moon, was produced by a certain tree, lac dye suited for the decoration of the feet was exuded by another, from others were presented to us ornaments by the palms of wood-nymphs, protruded as far as the wrist and emulating with the sprouting of delicate leaves. (7)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

प्रियंवदा—(शकुन्तलां विलोक्य) हला! कोडरसंभवा वि महुअरी पोक्खरमहुज्जेव अहिलसदि। [हला! कोटरसम्भवापि मधुकरी पुष्करमध्वेव अभिलषति।]

गौतमी—जादे! इमाए अब्भुभववत्तीए सूइदा भत्तुणो गेहे अणुहोदव्वा राअलच्छी। [जाते! अनया अभ्युपपत्त्या सूचिता भर्त्तुर्गेहे अनुभवितव्या राजलक्ष्मीः।]

(शकुन्तला लज्जां नाटयति।)

हारीतः—यावदिमां वनस्पतिसेवामभिषेकार्थं मालिनीमवतीर्णाय तत्रभवते कण्वाय निवेदयामि। (इति निष्क्रान्तः।)

वनदेवतानां करतलैः=पाणिभिः, नः=अस्मभ्यम्, आभरणानि=अलङ्करणानि, दत्तानि=समर्पितानि। अत्र समासगा लुप्तोपमा, शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ ७॥

भावार्थः—वृक्षाणां स्थावरत्वेऽपि कण्वतपःप्रभावात् शकुन्तलालङ्कारणार्थं केनचित् वृक्षेण पट्टांशुकं, केनापि वृक्षविशेषेण चरणप्रसाधनार्थम् आलक्तकरसः तथा च वृक्षान्तरेभ्यः वनदेवता-करतलैः शकुन्तलार्थम् अस्मभ्यं नानाविधालङ्करणानि समर्पितानि॥ ७॥

प्रियंवदा—(शकुन्तलां, विलोक्य=दृष्ट्वा) हला=सखि! कोटरे=वृक्षाणां गर्ते, सम्भवः= उत्पत्तिः यस्याः सा कोटरसम्भवा, अपि, मधुकरी=भ्रमरी, पुष्करस्य=कमलस्य, मधु एव, अभि-लषति=आस्वादितुमभिलषति।

गौतमी—जाते=पुत्री! अनया अभ्युपपत्त्या=वसनभूषणादिप्रदानरूपेण वनदेवतानुग्रहेण, राजलक्ष्मीः=राजसम्पद्, भर्तुर्गेहे=स्वामिनो गृहे, त्वया अनुभवितव्या=भोक्तव्या, इति सूचिता= विज्ञापिता।

(शकुन्तला, लज्जां=व्रीडां, नाटयति=अभिनयति।)

हारीतः—यावद्=यावत्कालपर्यन्तम्, इमां=घटनाम्, अभिषेकार्थं=स्नानाय, मालिनीम-वतीर्णाय=मालिनीनद्यास्तटे गताय, तत्रभवते=माननीयाय, कण्वाय, निवेदयामि=विज्ञापयामि (तेन तस्य महान् सन्तोषो भविष्यतीति भावः)। (इति=एवमुक्त्वा, निष्क्रान्तः=निर्गतः।)

प्रियंवदा—(**शकुन्तला को देककर**) वृक्ष-कोटर में उत्पन्न होनेवाली भ्रमरी भी कमल मधु की ही अभिलाषा करती है।

गौतमी—वत्से! वनदेवताओं के इस अनुग्रह से सूचित होता है कि तुम अपने स्वामी के घर में राजलक्ष्मी का उपभोग करोगी।

(शकुन्तला लज्जा का अभिनय करती है।)

हारीत—तब तक मैं (वनदेवताओं के अनुग्रह की बात) स्नानार्थ मालिनी के तट पर गये हुए माननीय कण्व को बतला आऊँ। **(प्रस्थान)**

Priyamvadā—*(Looking at Śakuntalā)* Friend, even born in a hollow of a tree the black bee desirous only Lotus honey.

Gautamī—Child! by this condescension is indicated the royal fortune to be enjoyed by you in your husband's house.

(Śakuntalā gesticulates bashfulness)

Hārīta—Let me report the service of the trees to reverred Kaṇva, who has descended for his bath at the bank of Mālinī river.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अनसूया—सहि! अणणुभूदभूसणो अअं जणो कधं तुमं अलंकरेदि। (चिन्तयित्वा विलोक्य च) चित्तपरिचएण दाणिं दे अंगेसु आहरणविणिओअं करेम्ह। **[सखि! अननुभूतभूषणः अयं जनः कथं त्वामलङ्करोति। चित्रपरिचयेन इदानीं ते अङ्गेषु आभरणविनियोगं कुर्वः।]**

शकुन्तला—जाणामि वो णिउणत्तणं। **[जानामि वां निपुणत्वम्।]**

(सख्यौ नाट्येनालङ्कारान् विनियुञ्जाते।)

(ततः प्रविशति स्नानोत्तीर्णः कण्वः।)

कण्वः—(विचिन्त्य)

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम्।

अनसूया—सखि! अननुभूतानि=अपरिचितानि, भूषणानि=आभरणानि, येन सः अननुभूतभूषणः, अयं जनः=मल्लक्षणो जनः, कथमलङ्करोति=कथमलङ्कर्तुमर्हति। (चिन्तयित्वा=विचार्य्य, विलोक्य च=दृष्ट्वा च) चित्रपरिचयेन=चित्राङ्कितस्त्रीसंस्थाननिवेषितानामाभरणानां दर्शनोत्पन्नज्ञानेन, इदानीम्=अधुना, ते=तव, अङ्गेषु=करपादाद्यवयवेषु, आभरणनियोगं=यथास्थाने प्रसाधनहेतुकम् अलङ्करणप्रयोगं, कुर्वः=आवां विधास्यावः।

शकुन्तला—वां=युवयोः, निपुणत्वं=प्रावीण्यं, सर्वेषु कार्यव्यापारेषु नैपुण्यम्, जानामि।

(सख्यौ नाट्येन=अभिनयेन, अलङ्कारान्=आभरणानि, विनियुञ्जाते= परिधापयतः।)

(ततः=तदनन्तरम्, पूर्वं स्नातः पश्चादुत्तीर्णः=स्नानोत्तीर्णः, मालिनीनदीतो निर्वर्तितस्नानविधिः, कण्वः=तन्नामकमुनिः, प्रविशति=रङ्गे समायाति।)

कण्वः—(विचिन्त्य=विचार्य)

अन्वयः—अद्य शकुन्तला यास्यति इति हृदयम् उत्कण्ठया संस्पृष्टम्, कण्ठः स्तम्भित-

---

अनसूया—सखी! क्योंकि इस व्यक्ति ने (मैंने) कभी गहने नहीं पहने हैं अतः तुम्हें वह भला कैसे अलंकृत करे? **(विचार कर और देखकर)** चित्र से (कौन-सा गहना कहाँ पहना जाता है यह) परिचय प्राप्त कर उसी के अनुसार तुम्हारे अङ्गों में गहने पहनाऊँगी।

शकुन्तला—मैं तुम दोनों की निपुणता जानती हूँ।

(दोनों सखियाँ अभिनय द्वारा अलङ्कार पहनाती हैं।)

(इसके बाद स्नान करके कण्व आते हैं।)

कण्व—**(सोचकर)** आज शकुन्तला जायेगी इसलिए विषाद ने हृदय पर अधिकार

Anasūyā—Dear! I have never used ornaments. By my acquaintance with the art of painting I shall make the arrangement of ornaments on your limbs.

Śakuntalā—I know your skill.

Both friends—*(Act decorating her)*

(Then enter Kaṇva come up from bathing)

Kaṇva—*(Thinking)*

At the thought that Śakuntalā will go today only, my heart is

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

वैक्लव्यं मम तावदीदृशमपि स्नेहादरण्यौकसः
पीड्यन्ते गृहिणः कथं न तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥ ८ ॥

(इति परिक्रामति)

सख्यौ—हला सउंतले! अवसिदमंडणासि, संपदं परिहेहि क्खोमजुअलं। **[हला शकुन्तले! अवसितमण्डनासि, साम्प्रतं परिधेहि क्षौमयुगलम्।]**

बाष्पवृत्तिकलुषः, दर्शनं चिन्तया जडम्; अरण्यौकसः मम स्नेहात् ईदृशं वैक्लव्यं तावत् (अत एव) नवैः तनयाविश्लेषदुःखैः गृहिणः कथं न पीड्यन्ते ॥ ८ ॥

यास्यत्यद्येति। अद्य=अस्मिन् दिने, शकुन्तला, यास्यति=भर्तृगृहं गमिष्यति, (इति हेतोः) हृदयं=मम मनः, उत्कण्ठया=औत्सुक्येन, उन्मनस्कतया, संस्पृष्टम्=आक्रान्तम्, कण्ठः=स्वरः, स्तम्भिततया=कथञ्चिदन्तर्निरुद्धया, बाष्पाणाम्=अश्रुजलानां, वृत्त्या=उद्गमनेन, कलुषः=अस्पष्टः (गद्गद इति), स्तम्भितबाष्पदृष्टिकलुषः, दर्शनं=दृष्टिः, चिन्तया=शकुन्तलावियोगभावनया, जडम्=विषयग्रहणाक्षमम्, अरण्यं=वनमेव, ओकः=आवासः, यस्य तस्यापि अरण्यौकसः अपि, मम=कण्वस्य, स्नेहात्=वात्सल्यातिशयात्, ईदृशम्=एवंविधमनुभूयमानम्, वैक्लव्यम्=विह्वलत्वम्, तावत्=सर्वतोभावेन जातमिति शेषः, अत एव नवैः=नूतनैः, तनयायाः=कन्यायाः, विश्लेषदुःखैः= विच्छेदजकष्टैः, गृहिणः=गृहस्थाश्रमिणो जनाः, कथं न पीड्यन्ते=क्लिश्यन्ते। अत्र पूर्वार्धे कारण-द्वैविध्यात् समुच्चयालङ्कारः, उत्तरार्धेऽर्थापत्तिश्च, इत्यनयोः परस्परनैरपेक्ष्येण संसृष्टिः। शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

भावार्थः—शमदमादिगुणसम्पन्नस्य विषयपराङ्मुखस्य तपस्विजनस्य कन्याविश्लेष-दुःखसम्भवे यदीदृशि स्थितिः, तदा संसारेषु गाढतरं लिप्तत्वात् मायया अभिभूयमानस्य गृहस्थस्य तादृशं दुःखमनिवार्यमेव सम्भवतीति भावः ॥ ८ ॥

विशेषः—नाटकेऽस्मिन् अयं हि श्लोकः सर्वोत्तम इति प्रसिद्धिः। यथाहि—

'कालिदासस्य सर्वस्वमभिज्ञानशकुन्तलम्।
तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम्॥
यास्यत्यद्येति तत्रापि श्लोकः सर्वमनोहरः'॥

(इति परिक्रामति=शकुन्तलासमीपं प्रतीति शेषः।)

कर लिया है। आँसुओं के वेग से गला रुध गया है और चिन्ता के कारण दृष्टि भी धुँधली हो गई है। वनवासी होने पर भी जब मुझे कन्या के बिछोह के कारण इतनी विकलता है तब भला गृहस्थजन कन्यावियोगजनित नवदुःख से व्यथित क्यों न होते होंगे ? ॥ ८ ॥

(शकुन्तला की ओर घूमते हैं)

---

deeply touched with anxiety, my throat is choked with the flow of tears checked there in; my preception is paralysed with grief. If such, oh! is the affliction, through affection, of even me whose abode is the forest, how excessively might house-holders be tormented by the fresh pangs of separation from their daughters?

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

(शकुन्तला उत्थाय नाट्येन परिधत्ते।)

गौतमी—जादे! एस दे आणन्द-बाप्प-परिवाहिणा लोअणेण परिस्सजंतो विअ गुरु उवत्थिदो, ता समुदाआरं पडिवज्जस्स। [**जाते! एष ते आनन्दबाष्पपरिवाहिना लोचनेन परिष्वजमान इव गुरुरुपस्थितः, तत् समुदाचारं प्रतिपद्यस्व।**]

(शकुन्तला सव्रीडं वन्दनां करोति।)

कण्वः—वत्से!

ययातेरिव शर्म्मिष्ठा भर्त्तुर्बहुमता भव।
पुत्रं त्वमपि सम्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि॥ ९॥

सख्यौ—हला=सखि शकुन्तले! अवसितं=समाप्तं, मण्डनं=भूषणं, यस्याः सा अवसित-मण्डना असि=परिहितभूषणासि, साम्प्रतम्=इदानीम्, क्षौमयुगलम्=पट्टवस्त्रयुग्मम्, परिधेहि=धारय।

(शकुन्तला, उत्थाय=गृहीत्वा, नाट्येन=अभिनयेन, (क्षौमयुगलं) परिधत्ते=धारयति।)

गौतमी—जाते=पुत्रि! एषः=पुरतः स्थितः, ते=तव, आनन्देन=भर्तृसंयोगलाभाशाजनितेन सुखेन, यो बाष्पः=निर्गत आनन्दबाष्पः, तं परिवहति=धारयतीति तच्छीलेन आनन्दबाष्पपरिवाहिना, लोचनेन=नेत्रेण, परिष्वजमान इव=आलिङ्गन्निव, गुरुः=जनकः, उपस्थितः=प्राप्तः, तत्=तस्मात्, समुदाचारं=शिष्टाचारं, प्रतिपद्यस्व=कुरु (अन्यमनस्कतया कर्त्तव्यावमूढा मा भूः)।

(शकुन्तला, सव्रीडं=सलज्जम्, वन्दनां=प्रणतिं, करोति।)

कण्वः—वत्से!

अन्वयः—ययातेः शर्मिष्ठा इव भर्तुः बहुमता भव। (तथा) सा पूरुमिव त्वमपि सम्राजं पुत्रम् अवाप्नुहि॥ ९॥

ययातेरिति। ययातेः=ययातिर्नाम सोमवंशीयः कश्चिद्राजा, शर्मिष्ठा=तन्महिषी इव, भर्तुः=

सखियाँ—सखी शकुन्तला! तुम्हारा श्रृंगार हो चुका है, अतः अब रेशमी वस्त्रयुगल धारण करो।

(शकुन्तला उठाकर अभिनयपूर्वक पहनती है।)

गौतमी—पुत्री! आनन्दाश्रुपूर्ण नेत्रों द्वारा आलिङ्गन करने के लिए ही मानो तुम्हारे पिता (यहाँ) आये हैं अतः (उनके प्रति उचित) शिष्टाचार का पालन करो।

(शकुन्तला लज्जापूर्वक वन्दना करती है।)

कण्व—पुत्री! जैसे शर्मिष्ठा ययाति की अतीव मान्या थी उसी प्रकार तुमं भी अपने

Friends—Dear Śakuntalā! Your decoration is over. Now put on this pair of silken garments.

(Śakuntalā rising up and puts them on)

Gautamī—Daughter! Here has arrived your father, (embracing you), as it were, with his eye overflowing with joy. Just observe the customary salutation.

Kaṇva—Daughter!

Be highly thought of by your husband, as Śarmiṣṭhā was by

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

गौतमी—जादे ? वरो क्खु एसो, ण आसिसो। [जाते! वरः खल्वेषः, न आशीः।]

कण्वः—वत्से ! इतः सद्योहुतानग्नीन् प्रदक्षिणीकुरुष्व।

(सर्वे तथा कारयितुं परिक्रामन्ति)

कण्वः—वत्से !

अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः समिद्वन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः।
अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धैर्वैतानास्त्वां वह्नयः पावयन्तु॥ १०॥

स्वामिनो दुष्यन्तस्य, बहुमता=माननीया, भव। तथा सा=शर्मिष्ठा, पूरुं=तन्नामकं पुत्रमिव, त्वमपि, सम्राजं=चक्रवर्तिनम्, पुत्रम्=तनयम्, अवाप्नुहि=प्राप्नुहि। अत्रोपमालङ्कारः, वृत्तमुपजातिभेद इति च॥ ९॥

भावार्थः—यथा शर्मिष्ठा भर्त्तुः बहुमताऽऽसीत् तथैव त्वमपि भव, तथा च शर्मिष्ठा यथा चक्रवर्त्तिनं पूरुमलभत् तथैव त्वमपि चक्रवर्त्तिनं तनयमवाप्नुहि॥ ९॥

गौतमी—जाते!=पुत्रि! एषः=पित्रा अभिहितः, खल्विति निश्चयेन, वरः=वरदानम्, तपः-प्रभावं वाग्व्यापारोऽयमिति भावः, न आशीः=न तु आशीर्वादः (पितुर्वाक्प्रयोगः वरः खलु नियतेष्टफलकत्वादिति भावः)।

कण्वः—वत्से=जाते! इतः=अत्र देशे, सद्योहुतान्=आज्येन सद्यस्तर्पितान्, यद्वा शकुन्तलाभ्युदयार्थे विशेषतो हुतान्, अग्नीन्, प्रदक्षिणीकुरुष्व=दक्षिणावर्त्तेन भ्रमणं कुरु।

(सर्वे जनाः, तथा कारयितुं=कण्वोक्तं विधातुं, परिक्रामन्ति=पादविन्यासं कुर्वन्ति।)

कण्वः—वत्से=पुत्रि!

अन्वयः—वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः, समिद्वन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः, (तथा) हव्यगन्धैः दुरितम् अपघ्नन्तः अमी वैतानाः वह्नयः पावयन्तु॥ १०॥.

अमीति। वेदिं परितः=वेद्याः समन्तात्, क्लृप्तानि=रचितानि, धिष्ण्यानि=स्थानानि, येषां

स्वामी के आदर की पात्र बनो तथा जिस तरह शर्मिष्ठा ने सम्राट् पुरू को पुत्र रूप में प्राप्त किया था उसी प्रकार तुम भी सम्राट् पुत्र को प्राप्त करो॥ ९॥

गौतमी—पुत्री ! यह तुम्हारे पिता का वरदान है, आशीर्वाद नहीं।

कण्व—पुत्री ! अभी-अभी आहुति द्वारा पूजित अग्नि की प्रदक्षिणा कर लो।

(सब उसे प्रदक्षिणा कराने के लिए घूमते हैं।)

कण्व—बेटी ! जिस वेदी के चारों ओर के स्थान विभिन्न कार्यों के लिए नियत है,

---

emperor Yayāti, obtain you also s son, who would be a universal monarch, as she (did) pooru. (9)

Gautamī—Daughter! this is indeed a boon not merely a benedication or blessing.

Kaṇva—Daughter! Go round the fires here, which have oblations just offered to them.

(All walk round to do so or as desired)

Kaṇva—Child!

May these sacrificial fires, that have their place assigned

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

(शकुन्तला प्रदक्षिणं करोति।)

कण्वः—वत्से! प्रतिष्ठस्वेदानीम्। (सदृष्टिक्षेपम्) क्व नु ते शार्ङ्गरव-शारद्वतमिश्राः ?

शिष्यौ—(प्रविश्य) भगवन्! इमौ स्वः।

कण्वः—वत्सौ! भगिन्याः पन्थानमादेशयतम्।

शिष्यौ—इत इतो भवती।

(सर्वे परिक्रामन्ति।)

यैर्वा ते क्लृप्तधिष्ण्याः=होमान्तरं प्रतिदिनमेकीभूतः पुनर्होमकाले पृथक् कल्पितस्थाना इत्यर्थः, समिधः=दह्यमानकाष्ठानि, एषां सन्तीति समिद्वन्तः, प्रान्तेषु=अग्रेः प्रान्तभागेषु, संस्तीर्णाः=विकीर्णाः, दर्भाः=कुशाः, येषां ते संस्तीर्णदर्भाः, हव्यगन्धैः=आज्यादिगन्धैः, दुरितं=पापम्, अपघ्नन्तः= नाशयन्तः, अमी=दृश्यमानाः, वितानस्य इमे इति वैतानाः=यज्ञसम्बन्धिनः, वह्नयः= गार्हपत्या-दयस्त्रिविधा अग्नयः, त्वाम्, पावयन्तु=पवित्रीकुर्वन्तु। अत्र परिकरालङ्कारः। उपजातिवृत्तम्॥ १०॥

भावार्थः—प्रथमाधानसमय एव त्रिधा कल्पितस्थानाः समिद्वन्तः हव्यगन्धैः पापं नाशयन्तः अमी गार्हपत्यादयस्त्रिविधा अग्नयः त्वां पावयन्तु।

(शकुन्तला, प्रदक्षिणं=दक्षिणावर्त्तेन भ्रमणं करोति।)

कण्वः—वत्से! इदानीम्=अधुना, प्रतिष्ठस्व=गच्छ। (सदृष्टिक्षेपम्=दृष्टिघातपूर्वकम्) ते=पूर्वमादिष्टाः, शार्ङ्गरवशारद्वतमिश्राः, क्व नु वर्त्तन्त इति शेषः।

शिष्यौ—(प्रविश्य=प्रवेशं विधाय) भगवन्! इमौ स्वः=उभौ शार्ङ्गरवशारद्वतौ तिष्ठावः।

कण्वः—वत्सौ=पुत्रौ, भगिन्याः=शकुन्तलायाः, पन्थानम्=पतिगृहगमनमार्गम्, आदेश-यतम्=युवां दर्शयतः।

समिधा रखी हुई है, वेदी के चारों ओर कुश बिछी (छितराई) हुई है और प्रज्वलित अग्नि हवनीय पदार्थों के गन्ध से पापों को अपसारित कर रही है—ऐसी यज्ञाग्नि तुम्हें भी पवित्र करे॥ १०॥

(शकुन्तला प्रदक्षिणा करती है।)

कण्व—पुत्री! अब प्रस्थान करो। **(दृष्टि डालकर)** शार्ङ्गरव-शारद्वत आदि कहाँ हैं?

दोनों शिष्य—**(प्रविष्ट होकर)** भगवन्! हम यहाँ हैं।

कण्व—पुत्रो! अपनी बहन को मार्ग दिखाओ।

दोनों शिष्य—देवी! इधर (इस मार्ग से) आइए।

(सब घूमते हैं।)

---

around the altar, that are furnished with sacrificial fuel, that have Kuśa grass strewn at their edges and that drive away sin by means of the odours of oblations, purify you. (10)

(Śakuntalā goes around)

Kaṇva—Daughter, now start on *(Casting a glance round)* where are thou Śārṅgrava & Śāradvata?

Both pupil—*(Approaching)* your holiness! here we are.

Kaṇva—Boys! show the way to your sister.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

कण्वः—भो भोः! सन्निहितवनदेवतास्तपोवनतरवः!

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वसिक्तेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम्।
आदौ वः कुसुमप्रवृत्तिसमये यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम्॥ ११॥

शिष्यौ—इतः इतः=अनेन मार्गेण, भवती=भगिनी शकुन्तला प्रयातु इति भावः। (सर्वे=मञ्चस्था जनाः, परिक्रामन्ति=पादन्यासं कुर्वन्ति।)

कण्वः—भो भोः=इति सम्बोधने! सन्निहिताः वनदेवता येषु ते सन्निहितवनदेवता=वनदेवतानामाश्रयभूता इत्यर्थः, तपोवनतरवः=तपोवनस्थपादपाः—

अन्वयः—या युष्मासु असिक्तेषु प्रथमं जलं पातुं न व्यवस्यति, प्रियमण्डनापि या स्नेहेन भवतां पल्लवं न आदत्ते, (तथा) वः कुसुमप्रवृत्तिसमये आदौ यस्याः उत्सवः भवति सा इयं शकुन्तला पतिगृहं याति; सर्वैः अनुज्ञायताम्॥ ११॥

पातुमिति। या=शकुन्तला, युष्मासु=तपोवनतरुषु, असिक्तेषु=अकृतजलसेकेषु, प्रथमं=पूर्वम् (आदौ), जलं पातुं न व्यवस्यति=जलं पातुं न प्रवर्त्तते (प्राथमिकेऽपि जलपाने मनोऽपि न करोतीत्यर्थः), प्रियं=प्रीतिकरं, मण्डनम्=अलङ्करणं (भूषणं वा), यस्याः सा प्रियमण्डना=अलङ्कारप्रियापि, या=शकुन्तला, स्नेहेन=प्रेम्णा, भवताम्=तपोवनतरूणाम्, पल्लवम्=नवं किसलयम्, न आदत्ते=न गृह्णाति, (तथा) वः=युष्माकम्, कुसुमप्रवृत्तिसमये=पुष्पोद्गमकाले, आदौ=सर्वेषामेव पूर्वम्, यस्याः=शकुन्तलायाः, उत्सवः=आनन्दः, भवति, सा इयं= पुरःस्थिता शकुन्तला, पतिगृहं=स्वामिगेहम्, याति=गच्छति, सर्वैः=युष्माभिः सम्भूय, अनुज्ञायताम्=अनुमन्यताम्। अत्र अचेतनेषु चेतनव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः तथा तरून् प्रति शकुन्तलायाः स्नेहाधिक्यप्रतिपादनकार्ये कारणत्रयोपन्यासात् समुच्चयालङ्कारश्च। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ ११॥

भावार्थः—या शकुन्तला युष्मासु तपोवनतरुषु असिक्तेषु जलपाने मनोऽपि न करोतिस्म,

---

कण्व—ओ वनदेवताओं से अधिष्ठित आश्रम के वृक्षो!

जो तुम्हें सींचे बिना पहले जल भी नहीं पीना चाहती थी, जो अलङ्कार-प्रिय होने पर भी स्नेह के कारण तुम्हारे लाल-लाल कोमल पत्तों तक को नहीं तोड़ती थी, तुम्हारे पहले-पहले फूलने पर जो उत्सव मनाती थी वही शकुन्तला आज अपने पति के घर जा रही है; आप सब उसे जाने की अनुमति दीजिए॥ ११॥

***Pupils*—**This way, this way, your ladyship.

(All walk around)

***Kaṇva*—**O, neighbouring trees of the penance grove, where deities dwelling like in an abode—

She, who does not proceed to drink water first, when you are not watered, who, though fond of decoration, does not pluck a sprout out of affection for you, who considers a festival at the time of the first appearance of your flowers, that Śakuntalā is today going to her husband's abode. Let her be permitted by you all. (11)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

(आकाशे)

रम्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोभिः
छायाद्रुमैर्नियमितार्कमरीचितापः ।
भूयात् कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्याः
शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्थाः ॥ १२ ॥

(सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति।)

अलङ्कारप्रियापि या भवतां काचित् हानिर्भवेदिति धिया पल्लवमपि नादत्ते स्म, युष्माकं पुष्पोद्गमकाले अस्मदादीनां सर्वेषामेव पूर्वं यस्या उत्सवः भवति स्म सा इयं पुरःस्थिता शकुन्तला पतिगृहं याति; युष्माभिः पतिगृहप्रयाणानुरूपं स्नेहानुरूपं चानुगमनमस्याः क्रियताम् अनुज्ञायताञ्च इति भावः ॥ ११ ॥

(आकाशे=साधारणमानवादृश्यरूपत्वादाकाशं परिलक्ष्य)

अन्वयः—अस्याः पन्थाः कमलिनीहरितैः सरोभिः रम्यान्तरः छायाद्रुमैः नियमितार्कमरीचितापः कुशेशयरजोमृदुरेणुः शान्तानुकूलपवनः (अत एव) शिवश्च भूयात् ॥ १२ ॥

रम्यान्तर इति। अस्याः=शकुन्तलायाः, पन्थाः=मार्गः, कमलिनीभिः=पद्मलताभिः, हरितैः=हरितवर्णैः, सरोभिः=वापीभिः, रम्यं=कमनीयम्, अन्तरं=मध्यदेशः, यस्य सः रम्यान्तरः, छायाप्रधाना द्रुमाः छायाद्रुमास्तैः छायाद्रुमैः=छायायुक्तवृक्षैः, नियमितः=निवारितः, अर्कमरीचीनाम्=रविकिरणानाम्, तापो यत्र सः नियमितार्कमरीचितापः, कुशे=जले, शेरते इति कुशेशयानि=कमलानि, तेषां रजांसीव मृदवः=कोमलाः, रेणवो यत्र सः कुशेशयरजोमृदुरेणुः, शान्तः=सौम्यः, अनुकूलः=सुखकरः, पवनः=वायुः, यस्मिन् सः शान्तानुकूलपवनश्च, भूयात्=भवतु, अत एव शिवः=मङ्गलकरश्च भूयात्। अत्र तुल्ययोगिता-उपमा-परिकर-काव्यलिङ्गाश्चालङ्काराः। वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १२ ॥

भावार्थः—यात्रायां सर्वविधसुखप्राप्त्यर्थमाशंसनेयं महर्षिकण्वस्य। मध्ये कमलिनी हरितसरःप्राप्तेः पिपासानिवृत्तिः, छायाद्रुमलाभात् श्रमक्लमनाशः, पद्मरागरेणुलाभात् आमोदः मनस्फूर्तिश्च, शान्तपवनाप्तेः सुखस्पर्शतया गमने श्रमनिवृत्तिः पवनस्यानुकूलत्वे च मङ्गललाभ इति भावः ॥ १२ ॥

(सर्वे, सविस्मयम्=साश्चर्यम्, आकर्णयन्ति=शृण्वन्ति।)

(आकाश में)

कमल के पत्तों से भरे हुए हरे रङ्ग के सरोवरों से तुम्हारा मार्ग सुन्दर बने, सूर्य की किरणों के ताप के निरोधक विशाल वृक्ष तुम्हें धूप से बचायें, कमलपुष्प का पराग तुम्हें सुगन्ध से भर दे तथा वायु शान्त और अनुकूल हो और तुम्हारा मार्ग मङ्गलमय हो ॥ १२ ॥

(सब विस्मयपूर्वक सुनते हैं)

(In the air)

May her path, with its intervals pleasant with lakes that are green due to lotus beds, with the heat of the sun's rays moderated by shady trees and with the dust soft like pollen of lotuses, have a gentle and favourable breeze and be prosperous. (12)

(All hear with surprise) or *(All listen with wonder)*

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शार्ङ्गरवः—(कोकिला शब्दं सूचयित्वा) भगवन्!

अनुमतगमना शकुन्तला तरुभिरियं वनवासबन्धुभिः।
परभृतविरुतं कलं यतः प्रतिवचनीकृतमेभिरात्मनः॥ १३॥

गौतमी—जादे! ण्णादिजणसिणिद्धाहिं अणुण्णादगमणासि तपोवणदेवदाहिं। ता पणम भअवदीणं। **[जाते! ज्ञातिजनस्निग्धाभिरनुज्ञातगमनासि तपोवनदेवताभिः। तत् प्रणम भगवतीः।]**

शार्ङ्गरवः—(कोकिलाशब्दं=पिकानुकारीशब्दं, सूचयित्वा=निरूप्य) भगवन्!

अन्वयः—इयं शकुन्तला वनवासबन्धुभिः तरुभिः अनुमतगमना यतः एभिः कलं परभृत-विरुतम् आत्मनः प्रतिवचनीकृतम्॥ १३॥

अनुमतेति। इयं=पुरःस्थिता, शकुन्तला, वनवासेन=वने एकत्रावस्थित्या, बन्धुभिरिव बन्धुभिः=भ्रातृभूतैः वनवासबन्धुभिः, तरुभिः=पादपैः, अनुमतम्=अनुज्ञातम्, गमनं=प्रस्थानं, यस्याः सा अनुमतगमना, जातेति शेषः, यतः=यस्माद्धेतोः, एभिः=तरुभिः, फलं=मधुरास्फुटं, परैः=काकैः, भ्रियते=परिपाल्यते, इति परभृतः=कोकिलः, तस्य विरुतं=रवः, परभृतविरुतम्, आत्मनः= स्ववर्गस्य, प्रतिवचनीकृतम्=भवदनुज्ञाप्रार्थनस्य प्रत्युत्तरवदुपन्यस्तम्। अत्र परिणामोपमा रूप-कश्चालङ्कारौ। अपरवक्त्रं वृत्तम्—'अयुजि ननरला गुरुः समे तदपरवक्त्रमिदं नजौ जरौ'॥ १३॥

भावार्थः—शार्ङ्गरवः पिकशब्दमाकर्ण्य निवेदयति गुरवे यत् अत्राश्रमे भ्रातृभूतैः पादपैः भवदनुज्ञाप्रार्थनामाकर्ण्य कोकिलशब्दमाध्यमेन स्ववर्गस्य प्रत्युत्तरमुपन्यस्तम्। एभिः अनुज्ञाता शकुन्तला पतिगृहं प्रस्थितुमिति भावः॥ १३॥

गौतमी—जाते=पुत्रि! ज्ञातिजनवत् स्निग्धाभिः=त्वयि स्नेहयुक्ताभिः, ज्ञातिजनस्निग्धाभिः, वनदेवताभिः, अनुज्ञातं गमनं यस्याः सा अनुज्ञातगमना=अभिमतप्रस्थाना असि। तत्=तस्मात्, भगवतीः=माहात्म्यवतीः, वनदेवताः=तपोवनदेवताः, प्रणम=नमस्कुरु।

शार्ङ्गरव—(कोयल की कूक की ओर निर्देश कर)

भगवन्! तपोवन में शकुन्तला के साथ रहने वाले बन्धुस्वरूप वृक्ष-समूह ने शकुन्तला को (पतिगृह) जाने की अनुमति दे दी है, क्योंकि उन्होंने अव्यक्त मधुर कोकिल ध्वनि द्वारा आपको प्रत्युत्तर दे दिया है॥ १३॥

गौतमी—बान्धवों के समान स्नेही वनदेवताओं ने तुम्हें (पतिगृह) जाने की अनुमति दे दी है, अतः उन्हें प्रणाम करो।

Śārṅgrava—(Acting as if he heard the note of a cuckoo)

Here Śakuntalā has her departure approved by the trees, her companions of forest life; since a sweet note of the cuckoo has, by them, been made an answer to this effect. (13)

***Gautamī*—**Daughter! you have your departure sanctioned by the deities of the penance-grove, who are as affectionate as kinsmen. Salute them.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शकुन्तला—(सप्रणामं परिक्रम्य जनान्तिकम्) हला पिअंवदे! अज्जउत्तदंसणोस्सुआए वि अस्समपदं परिच्चअंतीए दुक्खदुक्खेण चलणा मे पुरमुहा ण णिवडंति। **[हला प्रियंवदे! आर्यपुत्रदर्शनोत्सुकाया अपि आश्रमपदं परित्यजन्त्या दुःखदुःखेन चरणौ मे पुरोमुखौ न निपततः।]**

प्रियंवदा—ण केवलं तुमं ज्जेव तवोवणविरहकादरा, तुए उवत्थिदविओअस्स तवोवणस्सवि अवत्थं पेक्ख दाव। **[न केवलं त्वमेव तपोवनविरहकातरा; त्वयोपस्थितवियोगस्य तपोवनस्यापि अवस्थां प्रेक्षस्व तावत्।]**

उग्गिणणदब्भकवला मई परिच्चत्तणत्तणा मोरी।
ओसरिअपांडुपत्ता मुअंति अस्सुं विअ लदाओ ॥

शकुन्तला—(सप्रणामं=प्रणामपुरस्सरं, परिक्रम्य=किञ्चिद् गमनं नाटयित्वा, जनान्तिकम्=सख्यान्तिके) हला प्रियंवदे! आर्य्यपुत्रस्य=स्वामिनः (पत्युर्दुष्यन्तस्य), दर्शने, उत्सुकायाः=उत्कण्ठितायाः, अपि, आश्रमपदम्=इदं तपोवनं, परित्यजन्त्या=परित्यज्य भर्तुर्गेहे व्रजन्त्या, दुःखदुःखेन=अतिकष्टेन (अति दुःखेन), मे=मम, चरणौ=पादौ, पुरोमुखौ=सम्मुखौ सन्तौ, न निपततः=न गच्छतः।

प्रियंवदा—न=नहि, त्वमेव=शकुन्तला एव, केवलम्=मात्रम्, तपोवनस्य=आश्रमस्य, विरहेण=विश्लेषदुःखेन, कातरा=व्याकुलीभूता, तपोवनविरहकातरा, (अपितु) त्वया=भवत्या, उपस्थितः=प्रस्तुतः, वियोगस्य=विरहस्य, त्वयोपस्थितवियोगस्य, तपोवनस्यापि=आश्रमस्यापि, तावत्=तावत्कालपर्यन्तम्, अवस्थां=दशाम्, प्रेक्षस्व=अवलोकय।

अन्वयः—मृगी उद्गीर्णदर्भकवला, मयूरी परित्यक्तनर्तना, अपसृतपाण्डुपत्राः लताः अश्रु मुञ्चन्ति इव ॥ १४ ॥

उद्गीर्णेति। मृगी=हरिणी, उद्गीर्णः=व्यमितः (मुखान्निर्गलितः), दर्भकवलः=कुशग्रासः,

---

शकुन्तला—**(प्रणाम कर, घूमकर प्रियंवदा से धीरे से)** सखी प्रियंवदा! यद्यपि आर्यपुत्र को देखने की मेरी विशेष उत्कण्ठा है, तथापि आश्रम छोड़कर जाते हुए मेरे पाँव आगे पड़ते ही नहीं हैं।

प्रियंवदा—तपोवन के विरह से केवल तुम्ही दुःखी नहीं हो बल्कि तुम्हारे कारण उपस्थित उस विरह के कारण स्वयं आश्रम की भी क्या दशा है, जरा उसे भी तो देखो—

हरिणी अपने मुख से कुश का ग्रास उगल रही है, मयूरी ने नाचना बन्द कर दिया है और पीले पत्तों के बहाने से मानो लताएँ आँसू ही गिरा रही हैं ॥ १४ ॥

Śakuntalā—*(Moving round with a bow—aside)* Dear Priyaṁvadā! though I am anxious to see my husband, my feet move forward with difficulty, as I leave the region of the hermitage.

Priyaṁvadā—It is not merely that you are distressed at the thought of separation from the penance-grove, a similar condition is just observed even in the case of the penance-grove. For—

The deer have their mouthfuls of Darbha grass dropped

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

[उद्गीर्णदर्भकवला मृगी परित्यक्तनर्तना मयूरी।
अपसृतपाण्डुपत्रा मुञ्चन्ति अश्रु इव लताः॥ १४॥]

शकुन्तला—(स्मृत्वा) ताद! लदावहिणीं दाव माहवीं आमंतइस्सं। **[तात! लताभगिनीं तावत् माधवीमामन्त्रयिष्ये।]**

कण्वः—वत्से! अवैमि ते तस्यां सौहार्दम्। इयं सा दक्षिणे पश्य।

शकुन्तला—(उपेत्य लतामालिङ्ग्य) लदावाहिणी! पच्चालिंगस्स मं साहामएहिं बाहुहिं। अज्ज पहुदि दूरवत्तिणी क्खु दे भविस्सं। ताद! अहं विअ इअं तुए चिंतणीआ। **[लताभगिनि! प्रत्यालिङ्ग मां शाखामयैर्बाहुभिः। अद्य प्रभृति दूरवर्त्तिनी खलु ते भविष्यामि। तात! अहमिव इयं त्वया चिन्तनीया।]**

यया सा उद्गीर्णदर्भकवला, मयूरी=मयूरपत्नी, परित्यक्तं=वर्जितं, नर्त्तनं=नृत्यं, यया सा परित्यक्त-नर्त्तना। अपसृतानि=पतितानि, पाण्डूनि=पाण्डु(ईषद्पीताभ)वर्णानि, पत्राणि यासां ताः अपसृत-पाण्डुपत्राः, लताः=वल्लीः, अश्रुजलं=नयनबाष्पं, मुञ्चन्तीव=त्यजन्तीव। अत्र समुच्चयालङ्कारः, गाथा (अत्रानुक्तं गाथा) वृत्तञ्च॥ १४॥

भावार्थः—तव विरहपर्युत्सुकतया मृगी कुशग्रासं मयूरी च नृत्यव्यापारं परित्यजति तथा तव विरहशोकोदयात् पाण्डुपत्रमोचनव्याजेन लताः बाष्पं त्यजन्तीव प्रतीयतेति भावः॥ १४॥

शकुन्तला—(स्मृत्वा=स्मरणं कृत्वा, किञ्चित् विचार्य्य इत्यर्थः) तात=पितः! लता चासौ भगिनी चेति तां लताभगिनीम्=भगिनीरूपां (तुल्यां वा) लताम्, माधवीम्=तन्नाम्नीम्, तावत्=तावत्कालपर्यन्तं, मन्त्रयिष्ये=सम्भाषिष्ये।

कण्वः—वत्से=पुत्रि! ते=तव, तस्यां=माधवीलतायां, सौहार्दम्=सोदर्यस्नेहम्, अवैमि=जानामि। इयं सा=माधवीलता, दक्षिणे=दक्षिणदिग्भागे वर्त्तते। पश्य=अवलोकय।

शकुन्तला—(उपेत्य=लतान्तिकं प्राप्य, लताम्=माधवीम्, आलिङ्ग्य=आश्लिष्य)

शकुन्तला—(**स्मरण करके**) पिताजी! जरा मैं अपनी भगिनी रूपा माधवीलता से बात कर लूँ (मिल लूँ)।

कण्व—बेटी! में जानता हूँ कि उस पर तेरा कितना स्नेह है। देख, यह दाई ओर है।

शकुन्तला—(**लता के पास पहुँच कर और उसे आलिंगन कर**) लता बहन! अपनी शाखा रूपी भुजाओं से मुझे अलिंगन करो, क्योंकि आज से मैं तुमसे अलग हो रही हूँ। पिताजी! मेरे ही समान इसका भी ध्यान रखियेगा।

---

down, the hen (peacock) have given up their dancing; the creepers, from which pale leaves are cast, are as though shedding tears. (14)

Śakuntalā—*(Remembering)* Father I shall just bid farewell to my creeper-sister Mādhavī.

Kaṇva—I know your sister's affection for it. Just here it is to the right side.

Śakuntalā—*(Approaching and embressing the creeper)* Creeper-sister! Embrace me in return with your arms of branches, from this day onwards I will be away from you. Father!

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

कण्वः—वत्से!

सङ्कल्पितं प्रथममेव मया त्वदर्थं
भर्त्तारमात्मसदृशं स्वगुणैर्गतासि।
अस्यास्तु सम्प्रति वरं त्वयि वीतचिन्तः
कान्तं समीपसहकारमिमं करिष्ये॥ १५॥

लताभगिनी!=भगिनीरूपा लता! मां=शकुन्तलाम्, शाखामयैः=शाखारूपेणावस्थितैः, बाहुभिः, प्रत्यालिङ्ग=परिष्वजस्व। खल्विति निश्चयेन, अद्य प्रभृति=अस्मात् दिनादारभ्य, ते=तव (त्वत्कृते), दूरवर्तिनी=दूरस्था, भविष्यामि। तात! अहमिव=यथाऽहं तथैव, इयं=माधवीलताऽपि, त्वया= भवता, चिन्तनीया=सस्नेहं द्रष्टव्या (मत्स्थानपातित्वादहमिव सस्नेहं परिरक्षणीया)।

कण्वः—वत्से=पुत्रि!

अन्वयः—मया प्रथममेव त्वदर्थं सङ्कल्पितम् आत्मसदृशं भर्त्तारं स्वगुणैः गता असि। (अत एव) सम्प्रति त्वयि वीतचिन्तः (अहम्) कान्तं इमं समीपसहकारम् अस्याः वरं करिष्ये॥ १५॥

सङ्कल्पितमिति। मया=कण्वेन, प्रथममेव=तव यौवनारम्भात् पूर्वमेव, त्वदर्थं सङ्कल्पितम्= अपि नाम सकलगुणसम्पन्नो मत्सुतां परिणयेदिति मनसा विभावितम्, आत्मसदृशं=स्वानुरूपम्, भर्त्तारं=स्वामिनम्, स्वगुणैः=स्वकीयसौन्दर्यादिगुणैः, गतासि=प्राप्तासि, अत एव सम्प्रति=इदानीम्, त्वयि=त्वद्विषये, वीता चिन्ता येन सः वीतचिन्तः=अनुरूपवरलाभान्निश्चिन्तः, (अहम्) कान्तं= रम्यम्, इमं=पुरोदृश्यमानम्, समीपवर्त्ती सहकारः समीपसहकारस्तं समीपसहकारं=सन्निहित आम्रतरुम्, अस्याः=माधवीलतायाः, वरं=भर्त्तारं, करिष्ये=कल्पयिष्ये। अत्र तुल्ययोगिता समासोक्तिः समालङ्काराश्च। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥ १५॥

भावार्थः—मया त्वदीयपरिणयाद् पूर्वमेव मनसा विभावितं यत् लोकोत्तरगुणसम्पन्नः मत्सुतां परिणयेदिति। त्वं तु स्वानुरूपं भर्त्तारं स्वकीयसौन्दर्यादिगुणैः प्राप्तासि। अत एव सम्प्रति इयं तव पुरोवर्त्तिनी अतिप्रियतमा नवमालिका, कान्तसमीपवर्त्तिसहकारेण सह योजयित्वा अस्याः परिणयं विधायेत्यर्थः, भूयोऽपि वीतचिन्तः भविष्यामि इति भावः॥ १५॥

कण्व—पुत्री! मेरा सङ्कल्प था कि तुझे किसी योग्य वर को सौंपूँ परन्तु तूने अपने ही गुणों से अपने अनुरूप वर को प्राप्त कर लिया। अब मैं क्योंकि तुम्हारी ओर से निश्चिन्त हो गया हूँ अतः इस माधवीलता का भी अब इस पार्श्ववर्ती मनोहर आम्ररूपी वर के साथ विवाह कर दूँगा॥ १५॥

---

you should take care of it like me (As you were taking care for me similarly you please take care of it in my absence, considering it as my own sister).

Kaṇva—Daughter! by your good qualities you have obtained a husband worthy of you, as originally planned by me for your sake. Now I am free from anxiety about you. So, I will marry this Mādhavī creeper to this nearly mango tree, which is very attractive and is a suitable groom. (15)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

तदितः प्रस्थानं प्रतिपद्यस्व।

शकुन्तला—(सख्यावुपेत्य) हला! एसा दोण्णं पि वो हत्थे णिक्खेवो। **[हला! एषा द्वयोरपि वां हस्ते निक्षेपः।]**

सख्यौ—अअं जणो दाणिं कस्स हत्थे समप्पिदो? **[अयं जनः इदानीं कस्य हस्ते समर्पितः?]** (इति बाष्पं विसृजतः।)

कण्वः—अनसूये! प्रियंवदे! अलं रुदितेन। ननु भवतीभ्यामेव शकुन्तला स्थिरीकर्त्तव्या। (इति सर्वे परिक्रामन्ति।)

शकुन्तला—(विलोक्य) ताद! एसा उडअपज्जंतचारिणी गब्भहारमंथरा मिअबहू जदा सुहप्पसवा भविस्सदि, तदा मे कंपि पिअणिवेदअं विसज्जइस्ससि, मा एदं

तत्=तस्मात्, इतः=अस्मात् प्रदेशात्, प्रस्थानं=हस्तिनापुरगमनमार्गम्, प्रतिपद्यस्व=अवलम्बस्व।

शकुन्तला—(सख्यौ=अनसूया-प्रियंवदेति, उपेत्य=प्राप्य) हला=सखि! एषा माधवीलता, वां=युवाम्, द्वयोरपि=उभयोरपि, हस्ते=करे, निक्षेपः=निक्षेपवत्समर्पणम्। इतः परं युवाभ्यामेवास्याः रक्षणावेक्षणादिकं कर्त्तव्यमिति भावः।

सख्यौ—(अनसूया=प्रियंवदे) अयम्=अनसूयारूपः प्रियंवदारूपश्च जनः, इदानीम्=साम्प्रतम्, कस्य=पुरुषविशेषस्य, हस्ते=करे, समर्पितः=निक्षिप्तः। त्वदेकस्नेहपाशबद्धाः, त्वदाश्रयाश्च वयं तव प्रस्थाने कामाश्रयामो इति ब्रूहि। (इति=एवमुक्त्वा, बाष्पम्=अश्रूणि, विसृजतः=विसर्जनं कुरुतः।)

कण्वः—अनसूये! पियंवदे! अलं रुदितेन=रोदनं मा कुरुतम्, नन्वित्यवधारणे, भवतीभ्यामेव=युवाभ्यामेव, शकुन्तला, स्थिरीकर्तव्या=सान्त्वनीया। (इति=एवमुक्त्वा, सर्वे, परिक्रामन्ति=हस्तिनापुरगमनं सूचयितुं पादक्षेपं कुर्वन्ति।)

अब तुम यहाँ से प्रस्थान करने का विचार करो।

शकुन्तला—(सखियों के पास पहुँचकर) सखी! मैं इसे (माधवीलता को) तुम दोनों के हाथों सौंपती हूँ।

सखियाँ—किन्तु इस व्यक्ति को अर्थात् हमें किसके हाथों सौंप रही हो? **(यह कहकर दोनों रोती हैं।)**

कण्व—अनसूया! प्रियंवदा! रोओ मत। तुम दोनों को ही (वस्तुतः) शकुन्तला को धैर्य दिलाना चाहिए। **(सब चलते हैं।)**

So, from here you please start (set out on your way).

Śakuntalā—*(Approaching her friends)* Friends! I hand over the Mādhavī creeper to you both.

Friends—In whose hand is this person (viz. ourselves) placed. *(They shed tears)*

Kaṇva—Anasūyā! Priyaṁvadā! enough of weeping. By you yourselves Śakuntalā has to be steadied. *(All walk round)*

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

विसुमरिस्ससि। **[तात! एषा उटजपर्यन्तचारिणी गर्भभारमन्थरा मृगवधूर्यदा सुखप्रसवा भविष्यति, तदा मे कमपि प्रियनिवेदकं विसर्जयिष्यसि, मा इदं विस्मरिष्यसि।]**

कण्वः—वत्से! नेदं विस्मरिष्यामि।

शकुन्तला—(गतिभेदं रूपयित्वा) अम्भो! को णु क्खु एसो पदक्कंतो विअ मे पुणो पुणो वसणंते सज्जदि? **[अहो! को नु खलु एष पदाक्रान्त इव मे पुनः पुनर्वसनान्ते सज्जते?]** (इति परावृत्यावलोकयति)

कण्वः—वत्से!

शकुन्तला—(विलोक्य=दृष्ट्वा) तात! एषा=मद्वियोगकातरीभूता पुरःस्थिता, उटजस्य=पर्णशालायाः, पर्य्यन्ते=प्रान्तभागे, चरतीति सा उटजपर्य्यन्तचारिणी, गर्भभारेण मन्थरा गर्भभार-मन्थरा=गर्भभारातिशयात् मन्दगमना, मृगवधूः=मृगी, यदा=यस्मिन् काले, सुखप्रसवा भविष्यति=सुखेन प्रसविष्यते, तदा, मे=मम समीपे, कमपि जनं, प्रियनिवेदकम्=प्रसवाख्यायकं जनं, विसर्जयिष्यसि=प्रेरयिष्यसि, इदं=मत्कथनं, मा विस्मरिष्यसि।

कण्वः—वत्से!=दुहिते! इदं=त्वत्कथनं, न=नैव, विस्मरिष्यामि=विस्मृतिपथं प्रापयिष्यामि।

शकुन्तला—(गतिभेदं=गमनस्य प्रकारविशेषं, रूपयित्वा=नाटयित्वा) अहो=इत्याश्चर्ये, नु खलु=वितर्कबोधौ, क एषः, पदाक्रान्त इव=पादलग्न इव, मे=मम, पुनः पुनः=भूयोभूयः, वस्त्रान्ते=वस्त्राञ्चलभागे, सज्जते=लगति। (इति=एवमुक्त्वा, परावृत्य=घूर्णित्वा, अवलोकयति=पश्यति तज्ज्ञानार्थमिति भावः।

कण्वः—वत्से=पुत्रि!

शकुन्तला—**(देखकर)** पिताजी! पर्णशाला के प्रान्तभाग में विचरण करने वाली, गर्भ के भार से मन्दगति वाली इस मृगी को जब सुख से प्रसव हो जाये (तब) इस प्रिय समाचार को सुनाने वाले किसी व्यक्ति को मेरे पास अवंश्य भेजियेगा। इस बात को भूलियेगा नहीं।

कण्व—पुत्री! मैं इस बात को नहीं भूलूँगा।

शकुन्तला—**(चलते-चलते रुकावट का अभिनय कर)** ओहो! यह कौन मेरे पाँवों से लिपटकर मेरा आँचल खींच रहा है? **(यह कहकर पलटकर देखती है।)**

कण्व—पुत्री!

***Śakuntalā*—**Father! when this doe, roaming in the neighbourhood of the hut, slow by the pregnancy becomes safely delivered, then you will send some one to announce the happy news to me.

***Kaṇva*—**I will not forget it.

Śakuntalā*—(Gesticulating obstruction to motion)* who indeed may this be that clings to my garments. *(Turns round and watches)*

***Kaṇva*—**Daughter!

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

यस्य त्वया व्रणविरोपणमिङ्गुदीनां
तैलं न्यषिच्यत मुखे कुशसूचिविद्धे।
श्यामाकमुष्टिपरिवर्द्धितको जहाति
सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते॥ १६॥

शकुन्तला—वच्छ! किं मं सहवासपरिच्चाइणीं अणुबंधेसि णं अचिरप्पसूदोवरदाए जणणीए विणा जधा मए बड्ढिदोसि, तधा दाणिं पि मए विरहिदं तादो तुमं चिंतइस्सदि। ता णिउत्तस्स। [**वत्स! किं मां सहवासपरित्यागिनीमनुबध्नासि, ननु अचिरप्रसूतोपरतया जनन्या विना यथा मया वर्द्धितोऽसि, तथा इदानीमपि मया विरहितं तातस्त्वां चिन्तयिष्यति। तन्निवर्त्तस्व।**] (इति रुदती प्रस्थिता।)

अन्वयः—त्वया यस्य कुशसूचिविद्धे मुखे व्रणविरोपणम् इङ्गुदीनां तैलं न्यषिच्यत श्यामाकमुष्टिपरिवर्द्धितकः पुत्रकृतकः सः अयं मृगः ते पदवीं न जहाति॥ १६॥

यस्येति। त्वया=मातृभूतया शकुन्तलया, यस्य=पुत्ररूपस्य मृगस्य, कुशानां सूचिभिः= तीक्ष्णाग्रभागैः, विद्धे=क्षतविक्षतीभूते, मुखे=आनने (वक्त्रान्त इति भावः), व्रणविरोपणं=क्षतनाशकं, इङ्गुदीनां=तदाख्यानां फलानां, तैलं=स्नेहं, न्यषिच्यत=निषिक्तम्, श्यामाकानां=तृणधान्यविशेषाणां, मुष्टिभिः=परिमाणविशेषैः, मुष्टिपरिमितैः, परिवर्द्धितकः=सादरं पुत्रवत् परिपोषितः, कृत्रिमः पुत्र इति पुत्रकृतकः, सः=तथाविधः, अयं=त्वत्पालितः, मृगः=हरिणः, ते=तव, पदवीं=भर्तृगृहगमनमार्गं, न जहाति=न परित्यजति। अत्र काव्यलिङ्गमलङ्कारः, वसन्ततिलकं वृत्तम्॥ १६॥

भावार्थः—न कोऽपि अन्य अपितु स्नेहात् त्वया वर्द्धितः पूर्वोपकृतिस्मरणेन कृतज्ञतया, भविष्यद्वियोगाशङ्कया विह्वलत्वाद् अयं पुत्ररूपहरिण एवं तव भर्तृगृहगमनमार्गं न जहाति। स एवं वस्त्रं कर्षति इति भावः॥ १६॥

शकुन्तला—वत्स=पुत्र! किं मां=शकुन्तलाम्, सहवासम्=एकत्रवासं, परित्यक्तुं शीलं यस्याः सा तां सहवासपरित्यागिनीम्, अनुबध्नासि=अनुगच्छसि (तव मया न प्रयोजनम् इति भावः), ननु=अवधारणे, अचिरं=सद्यः, प्रसूतं यया सा अचिरप्रसूता चासौ उपरता=मृता, चेति सा तया अचिरप्रसूतोपरतया, जनन्या विना=मात्रा विना, स्तन्यपानादिकविनेत्यर्थः, यथा=येन प्रकारेण,

---

कुश के नुकीले अग्रभाग से मुख में घाव हो जाने पर जिसके मुखस्थ व्रण में तुम इङ्गुदी का लेप लगाया करती थी और जिसे तुमने मुट्ठी भर श्यामक घास खिला-खिलाकर पाला था, वही तुम्हारा कृत्रिम पुत्र रूप यह हरिण तुम्हारा मार्ग रोक रहा है॥ १६॥

शकुन्तला—पुत्र! तुम मुझ सहवास त्याग कर जाने वाली का मार्ग क्यों रोक रहे हो? प्रसव के तत्काल बाद तुम्हारी माँ के मर जाने पर जैसे मैंने तुम्हें पाल-पोसकर बड़ा

That fawn, here, your adopted son, on whose mouth when it pricked, with the points of kusha-grass, the sore-healing oil of Iṅgudī fruit was applied (sprinkled) by you and was lenderly reared (breeded) with handful of Śyāmaka grain, does not abandon (give up) your path. (16)

Śakuntalā—Child! why do you follow me who am leaving your company. In absence of your mother, who recently brought

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

कण्वः—वत्से! अलं रुदितेन, स्थिरा भव, इतः पन्थानमालोकय—

उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं
बाष्पं कुरु स्थिरतया शिथिलानुबन्धम्।
अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे
मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवन्ति॥ १७॥

मया=शकुन्तलया, वर्द्धितोऽसि=पालितोऽसि, तथा=तेनैव प्रकारेण, इदानीमपि=मद्वियोगकालेऽपि मया विरहितं=परित्यक्तम्, तातः=कण्वः, त्वाम्=मृगं, चिन्तयिष्यति=रक्षणावेक्षणविषयं भावयिष्यति। (जननीवियोगे तवाहं शरणमिदानीं मद्वियोगे तव तातो शरणं भविष्यतीति भावः।) तत्=तस्मात्, निवर्तस्व=मां त्यक्त्वा आश्रमे याहीति भावः। (इति रुदति प्रस्थिता)

कण्वः—वत्से! रुदितेन=रोदनेन, अलम्=पर्याप्तम्, स्थिरा भव=धैर्यमवलम्बस्व, इतः=सम्मुखे, पन्थानम्=मार्गम्, आलोकय=पश्य।

अन्वयः—उत्पक्ष्मणोः नयनयोः उपरुद्धवृत्तिं बाष्पं स्थिरतया शिथिलानुबन्धं कुरु। खलु अलक्षितनतोन्नतभूमिभागे मार्गे ते पदानि विषमीभवन्ति॥ १७॥

उत्पक्ष्मणोरिति। उत्=उद्गतानि, पक्ष्माणि ययोः उत्पक्ष्मणोः, नयनयोः=नेत्रयोः, उपरुद्धा=प्रतिबद्धा, वृत्तिः=दर्शनशक्तिः, येन तम् उपरुद्धवृत्तिम्, बाष्पम्=अश्रुजलम्, स्थिरतया=धैर्यावलम्बनेन, शिथिलः=मन्दीभूतः, अनुबन्धः=उत्पत्तिः, यस्य तं शिथिलानुबन्धम्, कुरु। रोदनं मा कुरु इति भावः। पुनरत्र हेतुमाह—खलु=यतः, अलक्षितः=अदृष्टः (अश्रुभरितत्वात्), नतोन्नतः=नीचोच्चः, भूमिभागः=भूमिसन्निवेशः, यस्मिन् तस्मिन्—नतोन्नतभूमिभागे, मार्गे=पथि, ते=तव पदानि=पदविन्यासाः, विषमीभवन्ति=असमाना भवन्ति (स्खलन्तीति भावः)। अत्र काव्यलिङ्गमलङ्कारः, वसन्ततिलकं वृत्तम्॥ १७॥

किया था उसी प्रकार अब मेरे चले जाने के बाद पिताजी तुम्हारी चिन्ता करेंगे, अतः अब लौट जाओ। (**यह कहकर रोती हुई जाती है।**)

कण्व—पुत्री! रोओ नहीं, स्थिर हो जाओ। इधर मार्ग की ओर देखो—

आँसुओं के कारण पलकों के ऊपर उठ जाने से नेत्रों की देखने की शक्ति रुक-सी गई है अतः तुम धैर्य धारण कर आँसुओं को रोको। क्योंकि (यदि तुमने ऐसा न किया तो) आँसुओं के कारण नीची-ऊँची भूमि स्पष्टतया दिखायी न देने के कारण मार्ग में चलते समय तुम्हारे पाँव फिसल (विषम हो) सकते हैं॥ १७॥

---

you forth, you indeed have been carefully reared. Even now, when separated from me, father will look after you. Just return. *(Proceeds weeping)*

Kaṇva—Daughter! do not weep, console yourself. See the way this side—

By means of firmness stop the flow of your tears, that obstruch the movement of your eyes, whose eye-lashes are turned up. Really, your steps are becoming uneven on this path where the depressed and elevated portions of ground are not noticed by you.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शिष्यौ—भगवन्! 'ओदकान्तं स्निग्धोऽनुगम्यत' इति श्रूयते। तदिदं सरसीतीरम्, अत्र नः सन्दिश्य प्रतिगन्तुमर्हसि।

कण्वः—तेन हीमां क्षीरवृक्षच्छायामाश्रयामः।

(सर्वे तथा नाटयन्ति।)

कण्वः—किन्नु खलु तत्रभवतो दुष्यन्तस्य युक्तरूपं सन्देष्टव्यम्। (इति चिन्तयति)

भावार्थः—यात्रावसरे तत् खल्वमङ्गलसूचकं क्वचिद्वेदनाजनकञ्च भवेत्, अतः मार्गमवलोकनाय दर्शनविघातकं बाष्पं निवारय। अन्यथा अलक्षितनीचोच्चभूमिभागे मार्गे तव पदानि असमाना भविष्यन्तीति भावः ॥ १७॥

शिष्यौ—भगवन्=ज्ञानादिभिर्नित्ययुक्त! ओदकान्तम्=जलावधि, स्निग्धः=स्नेहास्पदीभूतो जनः, अनुगम्यते=अनुसरणं करोति, इति परम्परया श्रूयते=आकर्ण्यते। तत्=तस्मात्, इदं=पुरःस्थितं, सरसीतीरम्=जलस्य समीपदेशः, अत्र=अस्मिन् प्रदेशे, नः=अस्मान्, सन्दिश्य=दुष्यन्तसमीपे गत्वास्माभिः किं वक्तव्यम्? तद् सन्दिश्य=वाचिकमुपदिश्य, प्रतिगन्तुमर्हसि=आश्रमं प्रतिनिवर्तताम्।

कण्वः—तेन=यद्येवं तर्हि, इमं=पुरोवर्त्तिनीम्, क्षीरीवृक्षछायाम्=दुग्धस्रावी सघनपादपच्छायाम्, आश्रयामः=संश्रयामः।

(सर्वे तथा=क्षीरीवृक्षच्छायाश्रयणं, नाटयन्ति=नाट्येन कुर्वन्ति।)

कण्वः—किन्नु इति वितर्के, खल्विति विमर्शे, तत्रभवतः=माननीयस्य, दुष्यन्तस्य (समीपे) युक्तरूपम्=अतिशयेन युक्तम् (अनुरूपम्), सन्देष्टव्यम्=सन्देशरूपेण स्वकीयवृत्तं प्रेषणीयम्। (इति=इत्युक्त्वा, चिन्तयति=विमर्शति।)

शिष्य—भगवन्! सुनते हैं कि प्रियजन जलवाले स्थान (जलाशय) तक पहुँचाने जाते हैं। तो यह बावली का तट है अतः आप हमें जो कुछ कहना-सुनना है वह बताकर लौट जाइए।

कण्व—यदि ऐसा है तो चलो इस क्षीरी वृक्ष की छाया में बैठें।

(सब बैठने का अभिनय करते हैं।)

कण्व—माननीय राजा दुष्यन्त के लिए कौन-सा सन्देश भेजा जाय? **(सोचने लगते हैं।)**

Pupil—Respected sir! it is heard that a beloved person should be followed as far as the waters brink. So, this is the bank of a lake. Having given us your message here, it behoves you to return.

Kaṇva—Then, let us resort to the shade of some Kṣīri (Milky) tree.

(All acts accordingly)

Kaṇva—What may be the message which we should most appropriately send to his honour Duśyanta? *(Meditates)*

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अनसूया—सहि! अस्समपदे ण अत्थि को वि चित्तवंतो, जो तुए विरहिज्जंतो ण ताम्मदि। पेक्ख दाव। [**सखि! आश्रमपदे नास्ति कोऽपि चित्तवान्, यस्त्वया विरह्यमाणो न ताम्यति। प्रेक्षस्व तावत्।**]

पुडइणि वत्तंतरिअं वाहरिओ वि ण हु वाहरेइ पिअं।
मुह उव्वूढमिणालो तई दिट्ठिं देइ चक्काओ॥ १८॥
[पुटकिनीपत्रान्तरितां व्याहृतोऽपि न खलु व्याहरति प्रियाम्।
मुख उद्व्यूढमृणालस्त्वयि दृष्टिं ददाति चक्रवाकः॥ १८॥]

कण्वः—वत्स! शार्ङ्गरव! इति त्वया मद्वचनात् स राजा शकुन्तलां पुरस्कृत्याभिधातव्यः।

अनसूया—सखि! आश्रमपदे=अत्र तापसाश्रमे, नास्ति=न विद्यते, कोऽपि जनः, चित्तवान्=चेतनः पदार्थः, यः जनः, त्वया=शकुन्तलया, विरह्यमाणः=त्याज्यमानः, न ताम्यति=न कातरो भवति। (सर्वमेव सत्त्वं त्वत्प्रयाणे व्याकुलमिति भावः) तावत् प्रेक्षस्व=पश्य—

अन्वयः—व्याहृतोऽपि चक्रवाकः पुटकिनीपत्रान्तरितां प्रियां न खलु व्याहरति, मुख उद्व्यृढमृणालः त्वयि दृष्टिं ददाति॥ १८॥

पुटकिनीति। व्याहृतोऽपि=प्रियया आहूतोऽपि, चक्रवाकः=तन्नामा पक्षी, पुटकिन्याः=पद्मिन्याः, पत्रैः=दलैः, अन्तरिताम्=आभ्यन्तरीकृताम्, पुटकिनीपत्रान्तरिताम्=पद्मिनीदलैरावृतदेहाम्, प्रियाम्=चक्रवाकीम्, न खलु व्याहरति=नैव प्रतिवक्ति (प्रत्युत्तरं ददाति), मुखे=वदने, उद्व्यूढं=भक्षणायोत्तोल्य धृतं, मृणालं येन सः उद्व्यूढमृणालः, त्वयि=शकुन्तलायाम्, दृष्टिं ददाति। त्वद्गतचित्ततया मुखगतमपि मृणालं न भक्षयतीति भावः। अत्र परिसंख्यालङ्कारः, आर्य्या जातिः॥ १८॥

भावार्थः—प्रियया आहूतोऽपि चक्रवाकः पद्मिनीपत्रान्तरितां चक्रवाकीम् उत्तरं न ददाति। अल्पज्ञानवतः पक्षिमात्रस्येदृगवस्थत्वे विशिष्टज्ञानवतो मनुष्यस्य त्वद्विरहकातरता अवश्यं भाव्यैवेति भावः॥ १८॥

अनसूया—सखी! इस तपोवन में कोई ऐसा सचेतन प्राणी नहीं है जो तुम्हारे वियोग से खिन्न न हो। जरा देखो—

यद्यपि चकवी आवाज देती (बुलाती) है तथापि कमलिनी के पत्तों में छिपी हुयी प्रिया को चकवा कोई उत्तर नहीं देता। वह अपने मुख में मृणाल उठाये हुए केवल तुम्हें ही निहार रहा है॥ १८॥

कण्व—वत्स शार्ङ्गरव! तुम हमारी आज्ञानुसार शकुन्तला को आगे करके राजा दुष्यन्त से इस प्रकार कहना।

Anasūyā—Dear! there is no living being in this penance-grove. Who is not sad due to your separation. Just see—

Though the female cakrawāka calling her mate but he does not give any reply to her, who is hidden under lotus leaves. Lifting lotus stalk in his mouth he only observes you. (18)

Kaṇva—Śārṅgarava, thus should that king be addressed by you in my name, having presented Śakuntalā before.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शार्ङ्गरवः—आज्ञापयतु भवान्।

[पाठान्तरमपि क्वचिल्लभ्यते यथा—]

शकुन्तला—(जनान्तिकम्) हला पेक्ख! णलिणी पत्तमेत्तांतरिदं वि सहअरं अदेक्खंती आदुरा चक्कवाई आरउदि। दुस्करं क्खु अहं करेमि! **[हला! पश्य! नलिनीपत्रमात्रान्तरितमपि सहचरमपश्यन्त्यातुरा चक्रवाक्यारटति। दुष्करं खल्वहं करोमि।]**

अनुसूया—सहि! मा एव्वं मंतेहि। **[सखि! मैवं मन्त्रय]**

एसा वि पिएण विणा गमेइ रअणिं विसाअदिहअरम्।
गरुअं पि विरहदुक्खं आसाबंधो सहावेदि॥
[एषापि प्रियेण विना गमयति रजनीं विषाददीर्घतराम्।
गुर्वपि विरहदुःखमाशाबन्धः साहयति॥]

कण्वः—वत्स शार्ङ्गरव! शकुन्तलां पुरस्कृत्य=अग्रतः कृत्वा, त्वया=भवता, मद्वचनात्=मद्वचनमाश्रित्य, स राजा=दुष्यन्तः, इति=एवं, अभिधातव्यः=वक्तव्यः।

शार्ङ्गरवः—आज्ञापयतु=निर्दिशतु, भवान्।

शकुन्तला—(जनान्तिकम्=सख्याः कर्णे) हला=सखि! पश्य! नलिनीपत्रमात्रान्तरितमपि=मात्रकमलिनीदलावृतमपि, सहचरं=भर्त्तारं चक्रवाकम्, अपश्यन्ति=अनवलोकयन्ति, आतुरा=विक्षुब्धा, चक्रवाकीः=चक्रवाकपत्नी, आरटति=किमपि प्रलपति। अहं=पुनरहं, दुष्करं=कठिनं, खल्विति निश्चयेन, करोमि।

अनसूया—सखि! मैवं मन्त्रय=एवं मा चिन्तय—

अन्वयः—एषा अपि विषाददीर्घतरां रजनीं प्रियेण विना गमयति। आशाबन्धः गुरु अपि विरहः साहयति।

शार्ङ्गरव—आप आज्ञा दीजिए।

शकुन्तला—**(सखी के कान में)** सखी! देख, कमलदल मात्र में छिपे हुए अपने प्रिय को न देख पाकर चक्रवाकी दुःख से विलाप कर रही है। मैं निश्चय ही एक कठिन कार्य कर रही हूँ।

अनसूया—सखी! ऐसा न कहो।

यह भी अपने प्रिय के बिना दुःख से दीर्घ होने वाली रात को बिताती ही है। आशा का बन्धन (विरही को) असह्य विरह को भी सहने में समर्थ बना देता है।

Śārṅgarava—Let your reverance command.

Śakuntalā—*(Aside)* Dear! observe, not seeing her mate though hidden by a mere lotus-leaf, the female-cakravāka is crying in distress. I certainly am doing what is difficult to do.

Anasūyā—Dear! do'nt say so.

Even she without her mate passes the night, grown longer through grief. The bond of hope, makes persons bear the sorrow of separation, though it is very difficult to bear.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

कण्वः— अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलञ्चात्मन-
स्त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिञ्च ताम्।
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया
भाग्याधीनमतः परं न खलु तत्स्त्रीबन्धुभिर्याच्यते॥ १९॥

एषापीति। एषापि=चक्रवाकी अपि, विषादेन=वियोगदुःखेन, दीर्घतरां=महत्तराम्, रजनीं= क्रीडायोग्यां रात्रिम्, प्रियेण विना=चक्रवाकेन विना, गमयति=अतिवाहयति। आशाबन्धः=आशारूपं बन्धनम्, गुर्वपि=दुर्वहमपि, विरहं दुःखं=प्रियावियोगदुःखं, साहयति=विरहिजनं दुःखं सोढुं समर्थयति। (विरहिणश्च पुनः समागमेच्छया महदपि दुःखं सहन्ते इति भावः।)

कण्वः—

अन्वयः—अस्मान् संयमधनान् साधु विचिन्त्य (तथा) आत्मनः उच्चैः कुलं (विचिन्त्य) तथा त्वयि अस्याः कथमपि अबान्धवकृतां तां प्रवृत्तिञ्च त्वया इयं दारेषु सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकं दृश्या अतःपरं भाग्याधीनं स्त्रीबन्धुभिः तत् न खलु याच्यते॥ १९॥

अस्मानिति। अस्मान्=अस्याः आत्मीयान्, संयमः=तपः, एव धनं येषां तान् संयमधनान्= तपोधनान्, साधु=सम्यक्, विचिन्त्य=मनसा पर्यालोच्य, तथा, आत्मनः=स्वस्य, उच्चैः=उन्नतं, कुलं=वंशञ्च, विचिन्त्य, तथा त्वयि अस्याः=शकुन्तलायाः, कथमपि=केनापि प्रकारेण, बान्धवैः= पित्रादिबन्धुजनैः, कृतेति बान्धवकृता, न बान्धवकृता अबान्धवकृता, ताम् अबान्धवकृताम्= शकुन्तलया स्वयमेव विहिताम्, अथवा—कथमपि=वाक्यप्रयोगेन, बान्धवैः=अस्माभिः, अकृतां= स्वयं गान्धर्वविधिना कृताम् (कन्याप्रदानाधिकृतैरस्माभिः अकृतांम्), ताम्=तादृशीम्, स्नेह- प्रवृत्तिम्=अनुरागोत्पत्तिम्, च (विचिन्त्य), त्वया=भवता, इयं=शकुन्तला, दारेषु=भार्य्यासु मध्ये, सामान्या=सर्वजनसुलभा, या प्रतिपत्तिः=गौरवबुद्धिः, तत्पूर्वकम्=तत्पुरस्कारेण, सामान्यप्रतिपत्ति- पूर्वकम्=अपरा भार्या यथा इयं शकुन्तलापि तथैवेति समानताज्ञानपूर्वकमेव, दृश्या=द्रष्टव्या, अतःपरं=सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकदर्शनमात्रादधिकम्, भाग्याधीनं=कन्यायाः सुखदुःखबहुमतत्वादिकं वा अदृष्टप्रयुक्तमेव, स्त्रीबन्धुभिः=कन्यानां पित्रादिबान्धवजनैः, तत्=विशेषप्रतिपत्त्यादर्शनम्, न खलु याच्यते=नैव प्रार्थ्यते। अत्र तुल्ययोगिता-काव्यलिङ्ग-अप्रस्तुतप्रशंसाश्चालङ्काराः। एतेषामलङ्काराणां परस्परनैरपेक्ष्येण संसृष्टिः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ १९॥

कण्व—हमारे पास केवल तपस्या रूपी धन है तथा आपका वंश भी उच्च है एवं आपके प्रति शकुन्तला को प्रेम हुआ है और उसके परिणामस्वरूप बिना स्वजनों के समर्पण के उसने जो गान्धर्व रीति से आप से विवाह किया है—इन सब बातों को भलीभाँति विचारकर आप इसे भी अपनी दूसरी रानियों के समान ही देखियेगा। इससे अधिक आदर पाना भाग्य के अधीन है और उसके लिए कन्या के स्वजन प्रार्थना भी नहीं कर सकते॥ १९॥

Kaṇva—Having well thought of us as rich in self control, and of your high family, and of the flow of affection of her's towards you by no means brought about by relatives, this Śakuntalā should be looked upon by you, among your other wives, with the commen respect. Further then this depends upon fate, that indeed, should not be expressed by the kinsmen of a girl. (~~20~~) 19

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शार्ङ्गरवः—गृहीतोऽयं सन्देशः।

कण्वः—(शकुन्तलां विलोक्य) वत्से! त्वमिदानीमनुशासनीयासि। वनौकसोऽपि वयं लौकिकज्ञा एव।

शार्ङ्गरवः—भगवन्! न खलु कश्चिदविषयो नाम धीमताम्।

कण्वः—सा त्वमितः पतिगृहं प्राप्य—

शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्त्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः।

भावार्थः—अस्मान् तपोधनान् सम्यक् पर्यालोच्य तथा आत्मन आभिजात्यविभूत्यादिभिरुन्नतं कुलञ्च विचिन्त्य तथा त्वयि अस्याः कथमपि अबान्धवकृतां तादृशीम् अनुरागोत्पत्तिं च विचिन्त्य त्वत्समीपे प्रेषिता इयं मे दुहिता त्वया सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमेव द्रष्टव्या, न पुनस्ता राजकन्यकाः इयं तु मुनिकन्येति भेदबुद्ध्या ताभ्योऽधमत्वेन दृश्या। अतः परं यत्प्राप्तव्यं तत्तु भाग्याधीनम्, अत एव कन्यानां पित्रादिबान्धवजनैः तत् सन्तानवात्स्यादीप्सितमपि प्रार्थुना-मात्रेणालभ्यत्वान्नैव प्रार्थ्यते॥ १९॥

शार्ङ्गरवः—अयं=भवदुक्तं, सन्देशः=सन्दिष्टार्थः, गृहीतः=अवधृतः (एतमेवार्थं राजानं बोधयामः।)

कण्वः—(शकुन्तलां=दुहितां, विलोक्य=दृष्ट्वा) वत्से! इदानीं=सम्प्रति, पतिगृहप्रवेश-समये, त्वम्, अनुशासनीयासि=गार्हस्थ्यविषये उपदेष्यासि। वयम्, वनम् ओकः=आश्रयः, येषान्ते, वनौकसः=आश्रमवासिनः, अपि, लौकिकज्ञा=लोकवृत्तज्ञा एव।

शार्ङ्गरवः—भगवन्=गुरुदेव! धीमतां=प्रशस्तबुद्धिशालिनां जनानां, कश्चिद्=कोऽपि पदार्थः, न खल्वविषयः=नैव बुद्धेरगोचरः, नामेति सम्भावनायाम् (वनवासित्वेऽपि बुद्धिमत्तया भवान् सम्यगुपदेष्टुमर्हतीति भावः।)

शार्ङ्गरव—यह सन्देश हमने ग्रहण कर लिया।

कण्व—(शकुन्तला को देखकर) बेटी! अब तुम्हें कुछ शिक्षा देनी है। हमलोग आश्रमवासी होते हुए भी लौकिक विषयों को जानते हैं।

शार्ङ्गरव—भगवन्! बुद्धिमानों के लिए कोई विषय अज्ञेय नहीं होता।

कण्व—यह तुम यहाँ से अपने पति के घर पहुँचकर—

गुरुजनों की सेवा करना, सौतों के साथ सखी के समान बर्ताव करना, यदि स्वामी

***Śārṅgarava*—**The message has been received.

***Kaṇva*—**Daughter! you have now to be instructed. Though we have our abode in the forest yet we know the customes of the worldly life.

***Śārṅgarava*—**Actually there is nothing out of province to the intelligent.

***Kaṇva*—**You, then, having gone to your husband's house from here—

Serve your elders, behave like a dear friend towards your co-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥ २० ॥

गौतमी वा किं न मन्यते।

कण्वः—सा त्वम्=शकुन्तला, इतः=आश्रमात्, पतिगृहं=स्वामिनो गृहं, प्राप्य=गत्वा, प्रविश्य वा—

अन्वयः—गुरून् शुश्रूषस्व, सपत्नीजने प्रियसखीवृत्तिं कुरु, विप्रकृतापि रोषणतया भर्तुः प्रतीपं मा स्म गमः, परिजने भूयिष्ठं दक्षिणा भव, भोगेषु अनुत्सेकिनीभव। एवं युवतयः गृहिणीपदं यान्ति, वामाः कुलस्य आधयः भवन्ति ॥ २० ॥

शुश्रूषस्वेति। गुरून्=पूज्यान् श्वश्रूश्वसुरादिगुरुजनान्, शुश्रूषस्व=सादरं परिचर्यां कुरु। समानः पतिः यस्याः सा एव जनः, तस्मिन् सपत्नीजने=इतरपत्नीषु विषये, प्रियसखीवृत्तिं=प्रियवयस्या सदृशं व्यवहारं कुरु। विप्रकृतापि=भर्त्रैवावमानिताऽपि, रोषणतया=कोपनतया, भर्तुः=स्वामिनः, प्रतीपं=प्रतिकूलं, मा स्म गमः=न गच्छ (प्रतिकूलवर्तिनी मा भव)। परिजने=दास-दास्यादिपरिचारकवर्गे, भूयिष्ठम्=अतिशयेन, दक्षिणा=उदाराशया भव। भोगेषु=सुखेषु, अनुत्सेकिनी=अगर्विता भव। एवम्=अनेन प्रकारेण वर्त्तमाना, युवतयः=तरुण्यः, गृहिणीपदं=गृहिण्याः पदं स्थानं वा, गृहिणीति व्यपदेशं, यान्ति=प्राप्नुवन्ति, किन्तु वामाः=उक्ताद्विरुद्धा-चरणशीला युवतयः, कुलस्य=पत्युः पित्रोश्च वंशस्य, आधयः=मनस्तापजनिका भवन्ति। अत्र निदर्शना, अर्थान्तरन्यासः, रूपकं हेत्वलङ्कारोऽपि च दृश्यते। इत्येतेषां परस्परं नैरपेक्ष्येण संसृष्टिः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २० ॥

भावार्थः—पतिगृहं प्राप्य गुरून् शुश्रूषस्व, सपत्नीजने प्रियसखीवृत्तिं कुरु। भर्त्रैवावमानि-तापि कोपनतया भर्तुः प्रतिकूलवर्त्तिनी मा भव। यथा परिजनास्त्वय्यनुरागिणो भवन्ति तथा दाक्षिण्यं कुरु (स्वकीयामुदारतां दर्शय)। अनेम रूपेण वर्त्तमाना तरुण्यः गृहिणीपदं प्राप्नुवन्ति, किन्तु वामाः (उक्ताद्विरुद्धवर्तिन्यः) युवतयः कुलस्य मनस्तापजनिका भवन्ति। तस्मादुक्तविपरीता मा भव ॥ २० ॥

कालिदासस्य सर्वस्वभूतेषु श्लोकचतुष्टयेषु मध्येऽयमेकतमः सर्वस्वभूतः श्लोकः।

अपमान भी करे तो क्रोधवश उनके प्रतिकूल व्यवहार न करना, सेवकों के प्रति उदारता का व्यवहार करना और भोगों को भोगते हुए अगर्वित रहना। इस प्रकार का आचरण करनेवाली युवतियाँ अनायास ही गृहिणी पद को प्राप्त कर लेती हैं, किन्तु इसके विपरीत आचरण करने वाली स्त्रियाँ तो पिता और पति दोनों के कुल के लिए मनस्ताप उत्पन्न करने वाली होती हैं ॥ २० ॥

गौतमी की क्या राय है (मैं शकुन्तला से ठीक कह रहा हूँ या नहीं)?

---

wives, (rival or co-wives) though ill treated by your husband, do not go against him in anger, be extremely courteous towards your servants, be not puffed up in fortune; in this way do young woman attain the position of house wives, the perverse are the curse (cause of mental warries) of their family. (20)

Or how does Gautamī think?

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

गौतमी—एत्तिओ क्खु वहुजणे उबदेसो। जादे! एदं क्खु हिअए करेहि, मा विसुमरिस्ससि। [**एतावान् खलु वधूजने उपदेशः। जाते! एतत् खलु हृदये कुरु, मा विस्मरिष्यसि।**]

कण्वः—वत्से! एहि परिष्वजस्व मां सखीजनञ्च।

शकुन्तला—ताद! इदो ज्जेव किं पिअसहीओ णिउत्तिसंति! [**तात! इत एव किं प्रियसख्यौ निवर्त्तिष्येते?**]

कण्वः—वत्से! इमे अपि प्रदेये, तन्न युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम्। त्वया सह गौतमी गमिष्यति।

शकुन्तला—(पितुरङ्कमाश्लिष्य) कधं दाणिं तादस्स अंकाइं परिब्भट्टा मलअपव्वदादो उम्मुलिदा चंदणलदा विअ देसंतरे जीविदं धारइस्सं? [**कथमिदानीं तातस्य अङ्कात् परिभ्रष्टा मलयपर्वतादुन्मूलिता चन्दनलतेव देशान्तरे जीवितं धारयिष्यामि?**]

गौतमी वा किं न मन्यते=मनसि करोति, एवं वा न वा इत्यर्थः।

गौतमी—एतावान्=उक्तरूप एव (इयन्मात्रमेव), खल्विति निश्चयेन, वधूजने=वधूजन-विषये, उपदेशः, जाते=पुत्रि! एतत्=उपदेशम्, खल्विति निश्चयेन, हृदये कुरु=मनसि संरक्ष, मा विस्मरिष्यसि=कदाप्येनं विस्मृतिपथं मा प्राप्नुहि।

कण्वः—वत्से! एहि=आगच्छ, परिष्वजस्व=आलिङ्ग, मां=कण्वं, सखीजनञ्च=अनसूयाप्रियंवदे चेति।

शकुन्तला—तात! इत एव=अस्मात् स्थानादेव, प्रियसख्यौ=अनसूया-प्रियंवदे, निवर्त्तिष्येते=आश्रमपदं गमिष्यतः, किमिति प्रश्ने।

कण्वः—वत्से! इमे=तव सहचरीभूते=अनसूया-प्रियंवदेऽपि, प्रदेये=प्रदातव्ये (यथा त्वं तथा इमे अपि पात्रसात्कर्त्तव्ये), तत्=तस्मात्, अनयोः=तव सख्योः, तत्र=राजधान्याम्, गन्तुं न युक्तम्=न उचितम्। त्वया सह=सार्धं, गौतमी=मम धर्मभगिनी, गमिष्यति।

गौतमी—बहुओं के लिए इतना ही उपदेश पर्याप्त है। बेटी! यह उपदेश सदैव मन में रखना, भूलना नहीं।

कण्व—पुत्री! आओ और मुझसे तथा अपनी सखियों से गले मिलो।

शकुन्तला—पिताजी! क्या मेरी सखियाँ यहीं से लौट जायेगीं?

कण्व—पुत्री! मुझे इन्हें भी तो (उत्तम वर के हाथों में) सौपना है। इस कारण इनका वहाँ जाना उचित नहीं है। तुम्हारे साथ गौतमी जायेगी।

***Gautamī*—This much advice for brides is enough. Daughter, remember this forever or preserve it in your mind for-ever.**

***Kaṇva*—Daughter embrace me and your friends.**

***Śakuntalā*—Father! will my friends return just from here?**

***Kaṇva*—They too have to be given away. It is not proper for them to go there. Gautamī will go with you.**

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

कण्वः—वत्से! किमेवं कातरासि?

अभिजनवतो भर्त्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे
विभवगुरुभिः कृत्यैरस्य प्रतिक्षणमाकुला।
तनयमचिरात्प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं
मम विरहजां न त्वं वत्से! शुचं गणयिष्यसि॥ २१॥

शकुन्तला—(पितुः=जनकस्य, अङ्कं=क्रोडं, आश्लिष्य=आलिङ्ग्य) कथम्=केन प्रकारेण, इदानीम्=सम्प्रति, तातस्य=पितुः, अङ्कात्=क्रोडात्, परिभ्रष्टा=च्युता, मलयपर्वतात्=मलयाचलात्, उन्मूलिता=उत्पाटिता, चन्दनलतेव=चन्दनतरुरिव, देशान्तरे=भिन्नदेशे, जीवितम्=जीवनम्, धारयिष्यामि=जीविष्यामीत्यर्थः।

कण्वः—वत्से! एवम्=अनेन प्रकारेण, कातरा=विक्लवा, किमसि=कथं भवसि?

अन्वयः—अभिजनवतः भर्त्तुः श्लाघ्ये गृहिणीपदे स्थिता (तथा) अस्य विभवगुरुभिः कृत्यैः प्रतिक्षणं आकुला सती अचिरात् प्राची पावनम् अर्कमिव (पावनं) तनयं प्रसूय मम विरहजां शुचं वत्से! त्वं न गणयिष्यसि॥ २१॥

अभिजनवत इति। अभिजनवतः=कुलीनस्य, भर्त्तुः=स्वामिनः, श्लाघ्ये=प्रशंसनीये, गृहिण्याः पदं गृहिणीपदं, तस्मिन् गृहिणीपदे=गृहिणीलक्षणाधिकारे (महादेवीपदे), स्थिता=प्रतिष्ठिता सती, तथा अस्य=पत्युः, विभवेन=धनसम्पत्त्या, गुरुभिः=महद्भिः, विभवगुरुभिः, कृत्यैः=नित्यनैमित्तिककाम्यरूपैःकर्मभिः, प्रतिक्षणं=सर्वदा, आकुला=व्यग्रा सती, अचिरात्=अविलम्बेनैव, प्राची=पूर्वादिग्, पावनम्=जगत्पवित्रकरम्, अर्कं=सूर्यमिव, पावनं=पवित्रताजनकं, तनयं=पुत्रम्, प्रसूय=जनयित्वा, मम=कण्वस्य, विरहजां=मद्वियोगजनितां, शुचं=शोकम्, वत्से!=पुत्री! त्वं

शकुन्तला (पिता की गोद से लिपटकर) मलयपर्वत से उखाड़ी हुई चन्दनलता (चन्दन के क्षुप) के समान अब मैं आपकी गोद से वियुक्त होकर देशान्तर में कैसे जीवन धारण कर सकूँगी।

कण्व—पुत्री! क्यों इस प्रकार व्याकुल हो रही हो?

श्रेष्ठ कुल में उत्पन्न स्वामी की आदरणीया गृहिणी बनकर, अपार सम्पदा से परिपूर्ण गृहस्थी को सम्हालने में व्यग्र रहकर जैसे पूर्व दिशा संसार को पवित्र बनाने वाले सूर्य को जन्म देती है उसी प्रकार कुछ ही दिनों में पवित्र पुत्र की माता बनकर तुम हमारे विरह से उत्पन्न शोक को कभी स्मरण भी न करोगी॥ २१॥

Śakuntalā—*(Embracing her father)* How now, dropped from my father's lap, like a sandal plant from the side of the Malaya, I support life in another country (place)?

Kaṇva—Daughter! why are you so unhappy?

Stationed in the honourable position of the house-wife of a husband of noble race, and distracted every moment with his affairs grand by reason of his prosperity, and having in a short time given birth to a holy son, like the east giving birth to the sun, you will not, child! Mind the sorrow arising from separation from me.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शकुन्तला—(पितुः पादयोः पतित्वा) ताद! वंदामि। **[तात वन्दे!]**

कण्वः—वत्से! यदहमिच्छामि, तदस्तु ते।

शकुन्तला—(सख्यावुपगम्य) सहीओ! एध, दुवे वि मं समं उज्जेव परिस्सजध। **[सख्यौ! एतम्, द्वे अपि मां सममेव परिष्वजेथाम्।]**

सख्यौ—(तथा कृत्वा) सहि! जइ णाम सो राएसी पच्चहिण्णणमंथरो भवे, तदो से इमं अत्तणो णामधेअंकिदं अंगुलिअअं दंसइस्ससि। **[सखी! यदि नाम स राजर्षिः प्रत्यभिज्ञानमन्थरो भवेत्, तदा अस्य इदमात्मनो नामधेयाङ्कितमङ्गुरीयकं दर्शयिष्यसि।]**

न गणयिष्यसि=न ज्ञास्यसि। अत्र श्रौतीपूर्णोपमालङ्कारः, तथा काव्यलिङ्गं समुच्चयश्चापि। इत्येतेषामलङ्काराणामङ्गाङ्गित्वेन साङ्कर्यम्। तथात्र श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ शब्दालङ्कारौ। हरिणी वृत्तम्॥ २१॥

भावार्थः—महादेवीपदप्राप्त्या अनन्यनिर्वाह्यतत्तत्कार्यव्यग्रतया पावनतमपुत्रोत्पत्त्या च मद्वियोगदुःखं नानुभविष्यसि इत्याशयः। तस्मात् किमेवं कातरासीति भावः॥ २१॥

शकुन्तला—(पितुः=जनकस्य, पादयोः=चरणयोः, पतित्वा=उपनम्य) तात! वन्दे= प्रणमामि।

कण्वः—वत्से=दुहिते! यद्=महत्सौभाग्यादिकम्, अहम्=कण्वः, (त्वत्कृते) इच्छामि= कामये, तत्=तत्सर्वम्, ते=तव, अस्तु=सर्वमभीष्टं ते भवतु।

शकुन्तला—(सख्यौ=अनसूया-प्रियंवदेति, उपगम्य=निकटमेत्य) सख्यौ=युवाम्, एतम्=आगच्छतम्, द्वे अपि=उभे अपि (युवाम्), सममेव=युगपदेव, परिष्वजेथाम्=आलिङ्गतम्।

सख्यौ—(तथा कृत्वा=यथोक्तं विधाय, आश्लिष्य इत्यर्थः) सखि! यदि नाम=यदि वा, नामेति विकल्पे, स राजर्षिः=दुष्यन्तः, प्रत्यभिज्ञाने=सेयं शकुन्तलेति ज्ञाने, मन्थरः=विलम्बमानः, प्रत्यभिज्ञानमन्थरः, भवेत्, तदा=तर्हि, अस्य समीपे, इदम्=कराङ्गुलिस्थितम्, आत्मनः=स्वस्य, (तस्यैव राज्ञः) नामधेयाङ्कितं=नामाक्षराङ्कितम्, अङ्गुरीयकम्=मुद्रिकाम्, दर्शयिष्यसि।

शकुन्तला—**(पिता के चरणों में गिरकर)** पिताजी! प्रणाम करती हूँ।

कण्व—बेटी! मेरी जो इच्छा है वह तुम्हारे लिए पूर्ण हो।

शकुन्तला—सखियो! आओ, तुम दोनों एक साथ मुझसे गले मिलो।

दोनों सखियाँ—**(आलिंगन करके)** सखी! यदि वे राजर्षि तुम्हें पहचानने में विलम्ब करें तो उनके नाम की यह अँगूठी उन्हें दिखा देना।

Śakuntalā—*(Falls at the feet of her father)* Father! I salute you.

Kaṇva**—**May that be yours which I wish.

Śakuntalā—*(Approaching the friends)* Friends! embrace me both of you simultaneously.

Friends—*(Acting the same)* Friend! if possibly that king is slow to recognise you, then show him that ring bearing his own name.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शकुन्तला—इमिणा वो संदेसेण कंपिदं मे हिअअं। [**अनेन वां सन्देशेन कम्पितं मे हृदयम्।**]

सख्यौ—सहि! मा भाआहि। सिणेहो पावमासंकदि। [**सखि! मा बिभेहि। स्नेहः पापमाशङ्कते।**]

शार्ङ्गरवः—भगवन्! दूरमधिरूढः सविता, तत्त्वरयात्रभवतीम्।

शकुन्तला—(भूयः पितुरङ्कमाश्लिष्य आश्रमाभिमुखीभूय च) ताद! कदा णु क्खु भूओ तवोवणं पेक्खिस्सं। [**तात! कदा तु खलु भूयस्तपोवनं प्रेक्षिष्ये।**]

कण्वः—वत्से!

शकुन्तला—वां=युवयोः, सन्देशेन=उक्तकथनेन, मे=मम, हृदयं कम्पितम् (राजकर्तृक-विस्मरणसम्भावनया इत्याशयः)।

सख्यौ—सखि! मा बिभीहि=भयं मा कुरु, स्नेहः=प्रेमातिशयः, पापम्=पापजन्यम-मङ्गलम्, आशङ्कते=आशङ्काविषयं करोति (स्नेहवान् जनः सर्वदा स्निग्धजनेऽनिष्टाशङ्कां करोतीति भावः)।

शार्ङ्गरवः—भगवन्! सविता=सूर्यः, दूरम्=उदयस्थानादनल्पान्तरमाकाशम्, अधिरूढः=आरूढः, तत्=तस्मात् कारणात्, तत्रभवतीम्=पूज्यां शकुन्तलाम्, त्वरय=गमनाय शीघ्रं प्रेरय (वर्धताकालेन आतपाक्रमणेन क्लेशो भविष्यतीति भावः)।

शकुन्तला—(भूयः=पुनः, पितुः=जनककण्वस्य, क्रोडम्=उत्सङ्गमाश्लिष्य=आलिङ्ग्य, च=तथा, आश्रमाभिमुखीभूय=आश्रमं पश्यन्) तात! कदा भूयः=पुनः कदा, नु=प्रश्ने, खलु=निश्चितम्, तपोवनम्=आश्रमपदं, प्रेक्षिष्ये=द्रक्ष्यामि।

कण्वः—वत्से=जाते!

शकुन्तला—तुम्हारी बात से तो मेरा हृदय काँपने लगा है।

सखियाँ—सखी! भय न करो। प्रेम अमङ्गल की आशङ्का करता ही है।

शार्ङ्गरव—भगवन्! सूर्य बहुत ऊँचा उठ आया है अतः मान्या शकुन्तला को शीघ्रता करने के लिए कहिए।

शकुन्तला—(**पुनः पिता की गोद से लिपटकर तथा आश्रम की ओर देखकर**) पिताजी! अब फिर कब मैं इस तपोवन को देख सकूँगी?

कण्व—पुत्री!

***Śakuntalā*—**My heart trembles at this suspicion of yours.

***Friends*—**Dear, be not afraid. Excessive affection apt to suspect evil.

***Śārṅgarava*—**The sun has ascended to another division of the sky. Let your ladyship make haste.

Śakuntalā*—(Again embracing her father's lap and facing the penance grove)* Father! when may I indeed see the penance grove again?

***Kaṇva*—**Daughter!

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

भूत्वा चिराय सदिगन्तमहीसपत्नी
दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं प्रसूय।
तत्सन्निवेशितधुरेण सहैव भर्त्रा
शान्त्यै करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन्॥ २२॥

गौतमी—जादे! परिहीअदि दे गमणवेला, ता निउत्तावेहि पिदरं। अधवा चिरेण वि एसा ण णिउत्तिस्सदि, ता णिउत्तदु भवं। **[जाते! परिहीयते ते गमनवेला, तन्निवर्त्तय पितरम्। अथवा चिरेणापि एषा न निवर्त्तिष्यते, तन्निवर्त्ततां भवान्।]**

अन्वयः—चिराय सदिगन्तमहीसपत्नी भूत्वा अप्रतिरथं दौष्यन्तिं तनयं प्रसूय तत्सन्निवेशितधुरेण भर्त्रा सहैव अस्मिन् आश्रमे शान्त्यै पुनः पदं करिष्यसि॥ २२॥

भूत्वेति। चिराय=दीर्घकालपर्यन्तम्, दिगन्तैः सहेति सदिगन्ता=समग्रा, या मही=पृथिवी, तस्याः सपत्नी=समानभर्तृका, सदिगन्तमहीसपत्नी, भूत्वा, तथा न विद्यते प्रतिरथः=स्वसमानयोद्धा, यस्य तम् अप्रतिरथम्=प्रतियोगिशून्यम्, दुष्यन्तस्यापत्यं पुमान् दौष्यन्तिस्तं दौष्यन्तिम्=दुष्यन्तस्यौरसं, तनयं=पुत्रम्, प्रसूय=उत्पाद्य, तस्मिन्=सुते, सन्निवेशिता=समर्पिता, धूः=साम्राज्यभारः, येन तेन तत्सन्निवेशितधुरेण, भर्त्रा=पत्या दुष्यन्तेन सहैव, अस्मिन् आश्रमे=तपोवने, शान्त्यै=शान्तिलाभाय, पुनः=भूयः, पदम्=स्थितिम्, करिष्यसि। अत्र मह्यमपि पत्नीत्वारोपात् रूपकालङ्कारः तथा च तस्याः तत्सन्निवेशनं तत्र च भारनिवेशनम् इति मालादीपकालङ्कारः। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥ २२॥

भावार्थः—इदानीं सत्यपि विच्छेदे पश्चादत्र दीर्घकालावस्थानसम्भवान्नैवमत्यन्तो विषादः कार्यः। परम्परयैव राजानो वानप्रस्थे राज्यभारं पुत्रे निक्षिप्य शान्तिलाभाय वने समायान्त्यैव तदैव त्वमपि पुनः अत्रागच्छसि इति भावः॥ २२॥

गौतमी—जाते=वत्से! ते=तव, गमनवेला=प्रस्थानसमयः, परिहीयते=ईदृशालोचनेनाति-

---

बहुत काल तक दिगन्त भूमण्डल की सौत बनी रहकर तथा जिसका कोई प्रतियोगी न हो ऐसे दुष्यन्त के औरस पुत्र को जन्म देकर तथा (यथासमय) उस पर राज्य का सारा भार डालकर अपने पति के साथ शान्ति प्राप्त करने के लिए फिर तुम यहाँ निवास करोगी॥ २॥

गौतमी—पुत्री! प्रस्थान का समय बीता जा रहा है, अतः पिताजी को लौटा दो। अथवा यह तो विलम्ब होने पर भी आगे नहीं बढ़ेगी, चुप नहीं होगी। अतः श्रीमन् आप ही लौट जाइए।

Having become for a long time the co-wife of the earth bounded by the four quarter angles and having settled your son Dusyanta; an unrivalled warrior, you will make your abode in this hermitage again along with your husband, who will have transferred the responsibility of his government and family on him.

Gautamī—Child! the time of your departure is passing away, send back your father or even for a long time she will again and again speak in this way. Let your reverance return.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

कण्वः—वत्से! उपरुध्यते मे तपोऽनुष्ठानम्।

शकुन्तला—तवच्चरणवावारेण णिरुक्कंठो तादो, अहं उण उक्कंठाभाइणी संबुत्ता।
[तपश्चरणव्यापारेण निरुत्कण्ठस्तातः, अहं पुनरुत्कण्ठाभागिनी संवृत्ता।]

कण्वः—वत्से! मामेवं जडीकरोषि। (निःश्वस्य)

अपयास्यति मे शोकः कथं नु वत्से! त्वया रचितपूर्वम्।
उटजद्वारविरूढं नीवारबलिं विलोकयतः॥ २३॥

क्रामति। तत्=तस्मात्, पितरं=जनकं, निवर्तय=प्रत्यावर्तय। अथवा=यद्वा, चिरेणापि=दीर्घकालेनापि, एषा=शकुन्तला, न निवर्त्तिष्यते=परिहापयिष्यति भवन्तम्। तत्=तस्मात्, भवान्=त्वम्, निवर्त्तताम्=प्रत्यावर्त्तताम्।

कण्वः—वत्से=जाते! मे=मम, तपोऽनुष्ठानम्=तपश्चर्यादिकम्, उपरुध्यते=अतिवर्त्तते (ईदृशविलम्बेन परिहीयते, तन्मां विसर्जयेति भावः)।

शकुन्तला—तपश्चरणव्यापारेण=निरन्तरतपोऽनुष्ठानकर्मणा, निरुत्कण्ठः=मद्विरहप्रयुक्त-विषादहीनः, तातः=मदीयः जनकः, अहं पुनः=अहन्तु, उत्कण्ठाभागिनी=तातविरहप्रयुक्तविषाद-विकला, संवृत्ता=जाता।

कण्वः—वत्से=जाते! माम्=कण्वम्, एवम्=अनेन प्रकारेण, इत्थं स्वानुरागप्रकाशनेन, जडीकरोषि=कार्यान्तरेष्वपट्वीकरोषि। (निःश्वस्य=दीर्घमुष्णं श्वासं त्यक्त्वा)

अन्वयः—नु हे वत्से! त्वया रचितपूर्वम् (सम्प्रति) उटजद्वारे विरूढं नीवारबलिं विलोकयतः मे शोकः कथम् अपयास्यति॥ २३॥

अपयास्यतीति। नु इति सम्बोधनसूचकमव्ययम्, त्वया=भवत्या, रचितपूर्वं=पूर्वं निर्मितं (विहङ्गमानां भक्षणायेति शेषः), (सम्प्रति) उटजद्वारे=पर्णशालाद्वारे, विरूढम्=अङ्कुरितम्, नीवारबलिं=नीवाररूपं भूतबलिं, विलोकयतः=पश्यतः, मे=मम, शोकः=विषादः, कथं=केन प्रकारेण, अपयास्यति= निवर्त्तिष्यते? अत्र काव्यलिङ्गमलङ्कारः, आर्य्या जातिः॥ २३॥

कण्व—पुत्री अब मेरे तपोनुष्ठान कार्य में बाधा पड़ रही है।

शकुन्तला—तपोनुष्ठानादि में व्यग्र रहने के कारण पिताजी के हृदय में (मेरे लिए) कोई उत्कण्ठा (दुःख) नहीं रह गया है, परन्तु मैं तो अतीव उत्कण्ठित (दुःखी) हूँ।

कण्व—क्यों ऐसी बातें कहकर मुझे जड़ बना रही हो? **(ठण्डी साँस भरकर)**
पर्णशाला के द्वार पर तुम्हारे द्वारा रोपे हुए नीवार को—जो कि आश्रमस्थ प्राणियों के

Kaṇva—Child! the practice of my penance is being interrupted.

Śakuntalā—Remaining contineuously bussy with his penance etc. my father feels no sorrow in my separation but this separation causes sorrow for me.

Kaṇva—Daughter! Why, saying such, making me as stunned. (with a sigh) "How possibly will my grief, daughter! be

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

गच्छ, शिवास्ते सन्तु पन्थानः ।

(इति निष्क्रान्ताः शकुन्तलया सह गौतमी-शार्ङ्गरव-शारद्वतमिश्राः ।)

सख्यौ—(चिरं विचिन्त्य सकरुणम्) हद्दी ! हद्दी ! अंतरिदा सउंतला वणराइहिं । **[हा धिक्! हा धिक्! अन्तरिता शकुन्तला वनराजिभिः ।]**

कण्वः—(सनिःश्वासम्) अनसूये! प्रियंवदे! गता वां सहचरी; निगृह्य शोकावेगं मामनुगच्छतम्।

(सर्वे प्रस्थिताः ।)

भावार्थः—त्वया उटजद्वारे रचितपूर्वं नीवारबलिं विलोकयतः तन्नीवारबलीनामेव सततं स्मारकत्वात् मम शोको वर्धिष्यत एवेति भावः ॥ २३ ॥

गच्छ=पतिगृहं प्रति याहि, ते=तव, पन्थानः शिवाः=क्षेमङ्कराः, सन्तु=भवन्तु।

(इति=एवमुक्ते सति, शकुन्तलया सह गौतमी-शार्ङ्गरव-शारद्वतमिश्राः, निष्क्रान्ताः= निर्गताः रङ्गाद्बहिः ।)

सख्यौ—(चिरं=चिरकालपर्यन्तम्, विचिन्त्य=विचार्य्य, सकरुणम्=सखेदम्) हा धिक् हा धिक्=इत्यात्मनिन्दायाम्, शकुन्तला, वनराजिभिः=वनश्रेणीभिः, अन्तरिता=तिरोहिता, दृष्टिपथात् अपनीता।

कण्वः—(सनिःश्वासम्) अनसूये! प्रियंवदे! वां=युवयोः, सहचरी=सखी, गता, शोकावेगं=शोकबलम्, निगृह्य=अनुरुध्य, मामनुगच्छतम्।

(सर्वे प्रस्थिताः=उटजं प्रति प्रस्थातुमारभन्ते।)

लिए बलीरूप में डाला गया था—देख-देखकर भला मेरा शोक कैसे दूर हो सकेगा? अच्छा जाओ, तुम्हारा मार्ग मंगलमय हो।

(शकुन्तला के साथ गौतमी, शार्ङ्गरव तथा शारद्वत का प्रस्थान।)

सखियाँ—(देर तक सोचकर करुणा के साथ) धिक्कार है, धिक्कार है। शकुन्तला वनपंक्ति के झुरमुट में छिपकर आँखों से ओझल हो गई।

कण्व—(दीर्घ साँस लेकर) अनसूये! प्रियंवदे! तुम्हारी सखी चली गयी। अपने शोक के वेग को रोककर तुम दोनों मेरे साथ आओ।

(सबका प्रस्थान)

---

assuaged (calm), as I look at the oblation of Nīwāra grains, offered previously by you, and now growing at the door of the cottage? Go, may your path be auspicious. (23)

(Exeunt Śakuntalā with Gautamī, Śārṅgarava, Śaradvata etc. all)

Friends—*(Thinking for a long with sorrow)* Alas! alas! Śakuntalā is concealed from over sight by the line of forests (woods).

Kaṇva—*(With a sigh)* Anasūyā! Priyaṁvadā! your companion has gone. Restraining your grief, follow me.

(Exeunt all)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

उभे—ताद! सउंतलाविरहिदं सुण्णं विअ तवोवणं पविसम्ह। [तात! शकुन्तला-विरहितं शून्यमिव तपोवनं प्रविशामः।]

कण्वः—स्नेहप्रवृत्तिरेवंदर्शिनी। (सविमर्शं परिक्रम्य) हन्त भोः! शकुन्तलां पतिगृहे विसर्ज्य लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम्। कुतः—

अर्थो हि कन्या परकीय एव तामद्य सम्प्रेष्य परिग्रहीतुः।
जातोऽस्मि सद्यो विशदान्तरात्मा चिरस्य निक्षेपमिवार्पयित्वा॥ २४॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे।)

इति चतुर्थोऽङ्कः।

उभे—अनसूया-प्रियंवदे, तात! शकुन्तलाविरहितं=रहितम्, शून्यमिव=जनपूर्णत्वेऽपि शकुन्तलाविरहितत्वेन शून्यवत् प्रतीयमानं, तपोवनम्=आश्रमपदं, प्रविशामः।

कण्वः—स्नेहप्रवृत्तिः=स्नेहप्रवाहः, एवंदर्शिनी=इत्थं प्रत्यायनी, स्निग्धजनवियोगे जनाकुलोऽपि प्रदेशः शून्यवत् प्रतिभाति उत शून्यताव्यञ्जको भवतीति भावः। (सविमर्शं=सचिन्तम्, परिक्रम्य=पर्णशालां प्रति कियन्तं पदविन्यासं कृत्वा) हन्त इति हर्षे, भो इति दैवं प्रति सम्बुद्धिः शकुन्तलाम्=दुहितरं, पतिगृहे=दुष्यन्तावासे, विसर्ज्य=सम्प्रेष्य, इदानीम्=सम्प्रति, स्वास्थ्यम्=नैश्चिन्त्यम् (प्रकृतिस्थता), लब्धम्=प्राप्तम्। कुतः—

अन्वयः—कन्या अर्थः परकीयः एव, अद्य तां परिग्रहीतुः सम्प्रेष्य चिरस्य निक्षेपम् इव अर्पयित्वा सद्यः विशदान्तरात्मा जातोऽस्मि॥ २४॥

अर्थ इति। कन्या अर्थः=कन्यारूपं धनम्, परकीयः=परस्वामिक एव, अद्य=अस्मिन् दिवसे, ताम्=कन्याम्, परिग्रहीतुः=परिणेतुः, सम्प्रेष्य=तन्निकटे विसर्ज्य, चिरस्य=चिरकालात् निक्षेपम्=न्यासीकृतम्, धनं=परस्वामिकं द्रव्यम्, अर्पयित्वा=तत्स्वामिने प्रत्यर्प्य इव, सद्यः=तत्क्षणात्, विशदः अन्तरात्मा यस्यासौ विशदान्तरात्मा=प्रसन्नचित्तः जातोऽस्मि=अभवम्। अः रूपकोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिरिति केचित्। श्रौतोपमेति कश्चित्। उपजातिर्वृत्तम्॥ २४॥

दोनों सखियाँ—पिताजी! शकुन्तला के बिना हमलोग मानो इस सूने तपोवन में प्रवेश कर रहे हैं।

कण्व—स्नेह के प्रवाह (आधिक्य) से ही ऐसा प्रतीत होता है। (**विचारपूर्वक घूमकर**) शकुन्तला को उसके पति के घर भेजकर अब मैं स्वयं को स्वस्थ अनुभव कर रहा हूँ। क्योंकि—

Friends (Both)—Father, we are entering the penance grove which bereft (deprived) of Śakuntalā appears as though desolate.

Kaṇva—The course of affection views it thus. *(Walking round ponderingly)* Heigh Ho! sending Śakuntalā to her husband's abode, I feel my self very easy or healthy. Why—

Actually, a girl (daughter) is only another's property, sen

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

भावार्थः—यथा कश्चिज्जनः स्वपार्श्वे न्यासरूपेण निक्षिप्तं धनं, तत्स्वामिने प्रत्यर्प्य तत्कालमेव प्रसन्नचित्तो भवति तथैवाहमपि कन्यारूपं धनं यत् मनस्विभिः परकीय एव इति प्रतिपादितं तामद्य तद्वरस्य निकटे सम्प्रेष्य सर्वथा कृतकृत्योऽहम् इत्यनुभवामि॥ २४॥

(इति=एवमुक्त्वा, सर्वे=अभिनेतृवर्गाः, निष्क्रान्ताः=रङ्गभूमित इति शेषः।)

इति चतुर्थोऽङ्कः।

''कन्यारूपी धन वास्तव में पराया ही होता है'' अतः आज उसे उसके स्वामी के पास भेजकर—जैसे कोई किसी की बहुत दिनों की रखी हुई धरोहर उसके स्वामी को लौटा कर आनन्दित होता है उसी प्रकार मैं भी आनन्द का अनुभव कर रहा हूँ॥ २४॥

(सबका प्रस्थान)

चतुर्थ अङ्क समाप्त।

ding her today to her husband's abode, this my inner soul has become exceeding by serene, like the one who has restored a deposit. (24)

(Exeunt all)

Thus End of Act Fourth

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection